

Torbjørn Fink

**Herrnhuternes betydning for norsk
kristenliv på 1800-tallet.**

Spesialoppgave i teologi, Universitetet i Oslo,

Det teologiske fakultet

Høst 2010

Veileder : Dr. theol. Dag Thorkildsen

I Innledning, problemstilling, metode og forskningshistorie s 5

II Brødremenighetens historie s 12

1. Zinzendorf s 12
2. De böhmiske brødre s 14
3. Avtalen i 1727 - Brødremenighetens fødselsdag s 14
4. Oppgjør med Halle pietismen, og Zinzendorfs utvisning fra Sachsen s 15
5. Misjonsvirksomhet s 16
6. Kirkesyn og spiritualitet s 16
7. Zinzendorfs siste leveår s 18
8. Spangenberg - Zinzendorfs etterfølger s 18
9. Diaspora - virksomhet og sosietetsdannelse i Danmark / Norge s 19
 - 9.1 Zinzendorf og Christian VI s 19
 - 9.2 Brødremenigheten kommer til Norge s 21
 - 9.3 Kolonien i Christiansfeld s 25

III Niels Johannes Holm - brødreagent i Christiania s 29

1. Årene 1778 - 1820 s 29
2. Brødrevennenes stilling i Norge ved Holms ankomst s 32
3. Oppstart av virksomheten i Christiania - kongens godkjenning s 34
4. Holm og P.O.Bugge - brødrevennene i Trondheim s 36
5. Holm og de teologiske studenter og prester s 38
6. Holm og Wexels s 40
7. Misjon og misjonsblad s 44
 - 7.1 Misjonsforeninger og Misjonsselskap s 45
8. Salmeboken Harpen s 48
9. G. A. Lammers og frimenighetene s 54

IV Avslutning s 59

V Bibliografi s 64

I Innledning, problemstilling, metode og forskningshistorie.

Per Øverland stiller i en artikkel fra 1987 spørsmålet om herrnhuterne er en glemte impuls i norsk kirkeliv.¹ Jeg vil i denne oppgaven prøve å kaste lys over en lite påaktet bevegelse i norsk kontekst, og se på hvilken betydning den fikk for norsk kristenliv på 1800-tallet.

Herrnhutismen oppstod under den pietistiske vekking, og innledningsvis bør det derfor kort gjøres rede for denne.

Pietismen regnes å begynne med Philipp Jacob Spener (1636-1705). Han var prest i Frankfurt am Main, og startet i 1670 med private oppbyggelsesmøter – ”collegia pietas” i tillegg til gudstjenesten.² Disse *konventikler* var samlinger av likesinnede innefor kirken. Hensikten var ikke et teologisk oppgjør med ortodoksien, men å flytte fokus fra lære til liv. Mens reformasjonens viktigste anliggende hadde vært Guds gjerning *for* mennesket, legges vekten nå mer på Hans verk *i* den enkelte. Vi møter her en interesse for inderliggjørelse av troen som på ingen måte er noe nytt innefor kristenheten. Lignende tendenser ser vi på denne tid også i jansenismen og kvietismen i den katolske kirke, og i puritanismen i England. Den økende vekt som det legges på den individuelle fromhet utover på 1600-tallet, faller sammen med en generell kulturell, åndelig og politisk frigjøring. Den begynnende sekularisering stiller spørsmål ved tradisjonelle forestillinger om kirke og tro. Den institusjonelle kirke taper sin makt, og den enkeltes tro blir viktigere. Pietismen kan derfor sies å bære ”spiren til opplysningstiden i sitt skjød”.³

Spener ga i 1675 ut *Pia desideria* (Fromme ønsker). Det er blitt stående som et programskrift for pietismen.⁴ Første del omhandler kirkens bedrøvelige tilstand. Deretter drøftes mulighetene for bedring. I tredje del fremsettes forslag til forbedring under flere punkter:

- Bibelen var viktigste kilde til fornyelsen, og kjennskapet til den skulle økes gjennom hyppigere lesninger i kirkene, konventikler og husandakter.
- Lekfolkets rolle i formidling av troen ble understreket, med henvisning til Luthers omtale av ”det alminnelige prestedømme”.
- Kristendommen består i å gjøre, ikke å vite.

¹ I Øverland, Per *Herrnhuterne i Norge*, Trondheim 2005 s34 ff

² Dette mener han er i tråd med Luthers ønske, og viser til forordet i *Den tyske messen*. Se Oftestad, Rasmussen og Schumacher *Norsk Kirkehistorie*, Universitetsforlaget, Oslo 2005 s 146

³ Aarflot, Andreas *Norsk Kirkehistorie bind II* Lutherstiftelsen 1967 s100

⁴ Det gis ut som et forord til gjenutgivelsen av Johann Arndt (1555-1621) *Fire bøker om den sanne kristendom* (1605–09), og viser dermed en sterk tilknytning til botsfromheten i reformortodoksien. Aarflot 1967 s52 og 96

- Presteutdannelsen må endres i tråd med det siste.⁵

Pietismen bredte seg raskt, og fikk en sterk inngang i øvre sosiale lag og ved universitetene. Den ledende skikkelsen etter Spener ble August Hermann Francke (1663-1727). Han var teolog og pedagog, og ble i 1692 prest og professor i Halle. Francke hadde i 1687 gjennom en personlig krise opplevd en ny åndelig fødsel. Denne *gjenfødsels erfaring* ble etter han et viktig ledd i pietismens ordning av frelsen (ordo salutis).⁶ Halle ble utover på 1700-tallet et senter for pietismen. Som prest ivret Francke også sterkt for sosialt arbeid, og stiftet en rekke institusjoner, som fattigskole og barnehjem (Vaisenhus). Francke så en viktig oppgave i undervisningen, og utviklet en egen pedagogikk i tråd med pietismens idealer. Denne la også vekt på allmenne fag og ville oppdra til riktig forvaltning av tid og penger. Sammen med sosialomsorgen gjorde dette at Hallepietismen ble viktig for fremveksten av en borgerlig kultur.⁷

Under pietismen våknet også interessen for hedningemisjonen. Denne hadde ikke vært sett som noen oppgave i reformasjonen, da man mente at misjonsbefalingen var fullført med apostlene.

Både Spener og Francke ble anklaget for kjetteri av ortodokse teologer, men fastholdt at bevegelsen hørte hjemme innenfor kirken. Pietismen innebar imidlertid en spire til sekterisme med sin kritikk av kirken og presteskaper, konventiklene og vekten på den individuelle fromhet. Bevegelsen fikk derfor også en venstrefløy, *radikalpietismen*. Denne hadde sine viktigste talsmenn i Gottfried Arnold (1666-1714),⁸ og (den ultraradikale) Johan Konrad Dippel (1673-1734).⁹ Betegnelsen blir brukt om relativt uensartet gruppe. Generelt var kirkekritikken her langt mer uttalt, og de individuelle opplevelser viktige. Bare de gjenfødte ble betraktet som sanne kristne. Man polemiserte mot kirkens lære, og mange var negative til barnedåpen. Det ble agitert for utmeldelse av kirken. Deler av bevegelsen hadde også apokalyptiske trekk, og forkynte det kommende tusenårsriket (kiliesme).¹⁰ Det var arven

⁵ Spener siterer Luther: "En riktig teolog blir ikke til ved forstand eller lesning eller grublen, men ved liv, ja ved død og fordømmelse" : Hagesæther, Olav (red) *Fra pietismens tid* Oslo 1969 s80

⁶ Pietismens ordo salutis bestod av seks ledd: vocatio (kallelse), illuminatio (opplysningen), conversio (omvendelsen), regeneratio (gjenfødsel), unio mystica (Guds nærvær i den troende) og sanctificatio (helligjørelsen) Thorkildsen, Dag *Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre* Oslo 1996 s80

⁷ *Norsk kirkehistorie* 2005 s148

⁸ prest og kirkehistoriker, som i sitt hovedverk *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie* (1699–1700) gav en ny og positiv vurdering av kjettere, se Store Norske Leksikon på internett ([SNL](http://snl.no/Gottfried_Arnold)), Gottfried Arnold

⁹ som også slo seg på astrologi og alkymi, se [SNL](http://snl.no/Johann_Conrad_Dippel), Johann Conrad Dippel :

http://snl.no/Johann_Conrad_Dippel

¹⁰ Se DEN STORE DANSKE på Internett, pietismen:

http://www.denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Religion_og_mystik/Reformationen_og_lutherske_kirke/pietisme

fra "svermerne" under reformasjonen som radikalpietistene førte videre, og de siste ble også utsatt for forfølgelser. En forløper til konventikkelpakaten var loven mot "de særinnede" i København i 1706.¹¹

Den tredje gruppen som oppstod innen pietismen på 1700-tallet, og som blir tema for denne oppgaven, var *herrnhuterne* eller *brødremenigheten*. Jeg kommer til å bruke begge betegnelser, og i tillegg *brødrevenner*, i fortsettelsen. Herrnhut ("Herrens beskyttelse") er navnet på den koloni som forfulgte medlemmer av de protestantiske böhmiske eller mähriske brødre fikk bygge på greve Nikolaus Ludwig Zinzendorfs (1700-1760) eiendom i Sachsen i 1722. Brødrene hadde sine røtter i den husittiske bevegelse, etter Jan Huss (1371-1415). Zinzendorf hadde sin bakgrunn i Halle-pietismen. Brødremenigheten regner sin fødselsdag til 1727, da kolonien ble reorganisert og en vekkelse brøt ut.¹² Denne spredte seg raskt ved at kolonien sendte ut *diaspora-arbeidere*.¹³ Det ble etablert grupper av brødrevenner, og ofte ble disse organisert som forsamlinger (*sosieteter*) med egen forstander. Bevegelsen kom også raskt til Danmark og Norge. Det var imidlertid i kolonien brødremenigheten best kunne realisere sine idealer, og i Danmark ble Christiansfeld opprettet i 1771.¹⁴

Jeg vil i det følgende se på herrnhuternes virksomhet i Norge. Først må det imidlertid komme en nærmere redegjørelse for bevegelsens opprinnelse og egenart. I den sammenheng vil også utbredelsen i Norge på 1700-tallet bli gjennomgått. Etableringen av Christiansfeld blir også viet en del plass, både fordi den ble det eneste eksempel på en realisering av det særegne kolonilivet i Danmark/Norge, og ettersom kolonien ble viktig for diaspora-arbeidet i Norge.

Problemstilling

Temaet i min oppgave er den betydning brødremenigheten fikk for kirken og det kristne livet i Norge på 1800-tallet. Dette vil særlig bli belyst gjennom en studie av Niels Johannes Holms virke som forstander for brødresosieteten i Christiania. Herrnhuternes betydning vil bli drøftet i forhold til haugianisme og grundtvigianisme.

Den klassiske pietismen ble utover på 1700-tallet hardt presset av en rasjonalistisk preget teologi, fostret av opplysningstiden. Nærmere århundreskiftet flammet vekkelsen opp igjen ved Hans Nielsen Hauge (1771-1824). Bevegelsen som oppstod etter hans virke, ble en

¹¹ Norsk Kirkehistorie 2005 s150f

¹² Den hadde på det tidspunkt fått tilslutning av andre lutherske og reformerte grupper, og anarki truet kolonien, se SNL, Brødremenigheten <http://snl.no/Br%C3%B8dremenigheten>

¹³ "Diaspora" ble opprinnelig brukt om jødernes spredning, i moderne tid også om religiøse og nasjonale minoriteters liv i utlendighet: <http://snl.no/diaspora>

¹⁴ I Norge fikk brødremenigheten ingen kolonier, selv om det flere ganger ble foreslått etablering ved Møhlenpris i Bergen (se nedenfor)

viktig faktor i norsk kirke- og samfunnsliv fremover på 1800-tallet. Brødrevennene mistet ikke sitt fotfeste i landet den siste halvdel av 1700-tallet, selv om aktiviteten flere steder var redusert. De virket ofte i det stille, og førte arven videre. Deres arbeid fikk en sterk revitalisering ved Niels Johannes Holm (1778-1845), som var brødreagent i Christiania fra 1820 til 1834.

På denne tid møter vi også grundtvigianismen i Norge. Dens første talsmenn var Stener Johannes Stenersen (1789-1835) og Svend Borchmann Hersleb (1784-1836), begge lærere ved det nyopprettede universitet i Christiania (1818). Siden ble Wilhelm Andreas Wexels (1797-1866) den ledende person i bevegelsen, etter at Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) hadde gjort sin "mageløse oppdagelse" og utviklet den "kirkelige anskuelse".

På 1800-tallet gjennomlevde det norske samfunn store forandringer. Det var ved begynnelsen av århundret sterkt tradisjonsbundet, med dype sosiale skiller. Standssamfunnet brytes etter hvert ned og forandres ved at det dannes foreninger basert på frivillig tilslutning. Det skjer en mentalitetsendring som etterfølges av politiske endringer. De kristne "assosiasjoner", fører an i denne utvikling.¹⁵ Lekfolkets deltagelse legitimeres ved at konventikkelplakatens oppheves. Den religiøse enhetskultur betinget av statskirkens livssynsmonopol avløses av en begynnende pluralisme. Dissenterloven åpner for dannelse av frimenigheter. Det er et århundre som både preges av en sterkt økende individuell frihet, og kollektive sammenslutninger basert på felles interesser og erfaringer.

Metode

Min arbeidsmåte i oppgaven må kunne kalles eksplorativ, idet den mer styres av nysgjerrighet og interesse enn av en på forhånd fastlagt metode. Ettersom fremstillingen i stor grad inneholder biografisk stoff, har den gjennomgående et narrativt preg.¹⁶ Grev Zinzendorf og Niels Johannes Holm blir naturlig nok de mest fremtredende. Dessuten vies det plass til andre personer som med sitt engasjement bidro til bevegelsens fremgang, eller stilte seg kritisk til brødremenighetens virke.

I tillegg må sosiologiske, kulturelle og politiske faktorer trekkes inn. Per Øverland stiller spørsmålet om Den Hellige Ånd har en plass i kirkehistorien.¹⁷ Jeg tror vel med Andreas Seierstad at den vanskelig kan gis plass som en historisk kontrollerbar faktor.

¹⁵ Løvlie, Birger *Vestavind : 1870-årenes debatt om kristenliv og kirkeordning under innflytelse fra Skottland Trondheim* 2002 s27

¹⁶ Høvsgaard, Thomas *Den narrative histories genkomst* Historisk tidsskrift 1999 tilgjengelig på http://www.historisktidsskrift.dk/pdf_histtid/99_1/99_1_138.pdf

¹⁷ Øverland 2005 s122

Kirkehistorie blir slik sett å betrakte som likestilt med annen historieskrivning. En historiefilosofisk vurdering kan imidlertid gi plass til DHÅ: troens blikk ser Gud virksom i historien.¹⁸ Men det er ikke likt hos alle, - også hva angår vårt tema: noen ser mer verdien av vekkelse enn andre.

Jeg skal i oppgaven forholde meg til forfattere som skriver om brødremenigheten, og anvender kilder ut fra forskjellige kirkelige og teologiske ståsteder. Det er viktig å forstå at de dermed har varierende intensjoner med sine fremstillinger. Og jeg møter disse tekstene med min forforståelse. Med bevissthet om dette er formålet å vinne ny innsikt om en spennende, og relativt sjeldent omtalt bevegelse, særlig i norsk sammenheng.

Forskningshistorie.

Fremstilling av Niels Johannes Holms liv og gjerning bygger i stor grad på **Jens Holdts** doktorgradsarbeid fra 1937: *Niels Johannes Holm 1778-1845 Et blad av brødremenighetens historie*. Avhandlingen ble forsvart ved det teologiske fakultet i København samme år, og utgitt i serien *Bibliotheca Norvegiæ Sacrae*, redigert av Oluf Kolsrud. Holdts arbeid vil også danne hovedgrunnlaget for min fremstilling av Holms virke i Norge fra 1820 til 1836. Det er det vitenskapelige arbeid som omhandler temaet i størst bredde. Holdt var teologisk konservativ og med i Tidehverv-bevegelsen.¹⁹ Som sogneprest i Brede,²⁰ og prost i Tønder på Syddjylland virket han nær Christiansfeld, og hadde varmt hjerte for brødremenighetens ideer og arbeid. Dette kommer klart til uttrykk i en liten publikasjon fra det danske pastoralseminar i 1942 *Menighed og Gudstjeneste i herrnhutisk belysning*. Avhandlingen bærer også preg av hans positive forhold til brødremenigheten. Holdt mener kirkehistorien også har et teologisk, forkynnende aspekt: I forordet leser vi at boken ikke bare vil gi en fyldigere fremstilling av Holms liv og gjerning enn det er gjort tidligere, "men også give en tilskyndelse til at gå den Kirke og Missionsvej, som her er anvist i Jesu og apostlenes spor". Det bærende grunnlag i arbeidet er arkivmateriale - hvorav mye ikke var tatt hensyn til tidligere. Dette gjelder særlig Holms private brev som finnes i arkivet i Herrnhut.

Før Holdt hadde særlig **Daniel Thrap** viet brødremenighetens virke i Norge oppmerksomhet. Thrap var prest og kirkehistoriker, født i 1832. Han ble gift i Bergen 1858, og virket der frem til 1880, da han ble ansatt som sogneprest i den nye Petrus menighet i Christiania. Thrap mislikte både pietisme og kirkelig demokrati, var stolt anti-"johnsonianer", og ble ikke engang spurt om å underskrive oppropet "Til Christendommens venner i vort

¹⁸ Seierstad, Andreas "Kyrkjesoga som akademisk og teologisk disiplin" i *Fedrearv og kristenkall*, Oslo 1965 s 41f

¹⁹ Se *Tidehverv.dk*: http://www.tidehverv.dk/index.php?option=com_content&task=view&id=38&Itemid=39

²⁰ Se *Præsteliv i Brede*: <http://www.brede-kirke.dk/historie/algreen/konventer.php>

Land" i 1883. Einar Molland omtaler han som en av de mest produktive skribenter i presteskapet på 1800-tallet. Han skrev tidlig populærvitenskapelige artikler i tidsskrifter og aviser. Senere ble det tallrike artikler og bokanmeldelser i Morgenbladet. Fra 1876 skrev han også i det høykirkelige *Luthersk ugeskrift*. En del artikler utkom senere i bokform som *Bidrag til den norske Kirkes Historie i det nittende Aarhundrede* i to bind. Disse, som det meste av hans kirkehistoriske forfatterskap, er dominert av biografisk og personalhistorisk interesse.²¹ Holdt fremholder at Thrap er den mest kyndige av historikerne som har skrevet om Holm. Hans kildekunnskap er stor, men tilfanget litt smalt, idet det kun gjøres bruk av offentlige rapporter begrenset til 1820-29, og ikke av private brev. Som Molland påpeker også Holdt at fremstillingene har en del feil. Thrap gjør heller intet forsøk på å skjule sin ulyst overfor pietisme og vekkelseskristendom. Han mener at haugianismen dog var mer levedyktig enn herrnhutismen, i møte med "Folkets kristelige liv".²² Thrap har skrevet om Holm i *Eugenias stiftelse : beretning i anledning af 75 aars festen 8. november 1902* (1903), *Wilhelm Andreas Wexels : Livs- og Tidsbillede* (1905) og *Brødremenigheden i Norge* (1908).

Hallvard G. Heggtveit og Anton Christian Bang har trukket inn brødremenigheten og N. J. Holm i forbindelse med deres arbeider om Hauge og haugianismen. **Heggtveit (1850-1924)** stod lekmannsvirksomheten nær, og ble spesialist på dennes historie. Heggtveit ble født i Brunkeberg, og virket som lærer og kirkesanger i Telemark, før han kom til Christiania i 1878. Her fortsatte han sin lærergjerning, og ble senere klokker i Trefoldighet menighet. I 1880 skrev Heggtveit en artikkel om Holm i *Folkevennen*. *Den norske kirke i det nittende århundre* på over 1300 sider er hans hovedverk, og utkom i årene 1905 til 1920. Det inneholder personalhistorier om alle som deltok i lekmannsforkynnelsen fra 1800 til 1850, og er derfor en verdifull kildesamling. Heggtveit kaller hele denne periode for "Haugianismens tid"- andre bevegelser anser han som bi- eller motstrømmer til denne. Da "oppropet" ble forfattet i 1883, var Heggtveit som sekretær i komiteen viktig for utformingen.²³

Anton Christian Bang kom fra Nordland, født på Dønna i 1840. Fra oppvekst med jordbruk og fiske, gjorde han en imponerende karriere. Etter lærer- og teologistudier, var han prest flere steder. I 1885 ble Bang professor i kirkehistorie. Deretter kirkestatsråd, og til sist var han i 16 år biskop i Christiania. Han døde i 1913. I sine kirkehistoriske arbeider hadde han

²¹ Einar Molland i *Norsk biografisk leksikon* (NBL) bind XVI

²² "Herrnhutismen kunne vel heller ikke blive national. Den idelige Taare-Udgydelse og alle disse blodige Billeder, hvormed Kristi Korfæstelse illumineredes, kunde ikke virke tiltalende paa vort Folk. Haugianerne tog det paa en anden Maade. De truede Bønderne med Helvedes Ild og Svovl, om de ikke forlod sine ugudelige veje og gjorde omvendelsens gjerninger, og over alt maate de vogte sig for at slaa sig til Ro ved Forsoningstanken. Dette var et Sprog, de forstod, og Haugianismen maate saaledes faa en større Betydning for Folkets kristelige Liv end Herrnhuttismen" Thrap, Daniel *Brødremenigheden i Norge* Christiania 1908 s7

²³ NBL bind V

fokus på tiden etter reformasjonen. Med en omfattende og anerkjent produksjon, ble han kjent også internasjonalt. Som student under Gisle Johnson (1822-1824) og P. C. Caspari ble han preget av konservativ teologi, og tydelig nyortodoks også i sine kirkehistoriske anskuelser.²⁴ Dette bærer også *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid* (1874), som er hans viktigste forskningsarbeid, preg av. Hauge tegnes som troshelten mot rasjonalismens mørke. Han blir en ny Luther, som vekker folket fra åndelig død.²⁵ Men, "Han var ingen Grundlægger af et nyt Troessamfund, heller ikke var han nogen Reformator af Kirkelæren, endnu mindre vilde han nogen Forandring i Kirkens Forfatning".²⁶ Om brødrevennene skriver Bang at det som fantes av åndelig liv i landet den nærmeste tid før Hauge, var herrnhutisk farget. Men også de ble lett preget av rasjonalismen, da troen av dem "mere gjøres til en følelsenes end til en villiens sag",²⁷ og trengte til fornyelse. Hauge forkynte alvorlig om troens forpliktelse til et kristent levnet. Mange brødrevenner sluttet seg til bevegelsen, mens andre oppfattet han som en "lovlærer". Og det var de antinomistiske trekk ved brødrenes forkynnelse som Hauge talte imot. Med Nils Johannes Holm kom det etter Bangs mening et større kristelig alvor blant brødrevennene, som førte til at bevegelsene nærmet seg hverandre.²⁸

Professor **Andreas Seierstad** (1890-1975) har også skrevet om "Brødreliden" i sitt doktorgradsarbeid *Kyrkejelegt reformarbeid i Norig i nittande hundreaaret* fra 1924. Seierstad vokste opp blant haugianere i Vestfold, og ble teologisk konservativ, lavkirkelig og pietistisk preget. Naturlig nok studerte han derfor ved Menighetsfakultet. Faglig sett er han preget av "grundig arbeid med kildene, nøyaktighet og nøkternhet".²⁹ Seierstad lærte kildekritisk metode av Halvdan Koht, og mottok impulser fra Oluf Kolsrud. I 1965 skrev han essayet *Kyrkjesoga som akademisk og teologisk disiplin*, hvor han legger frem sitt historiesyn. Her drøftes forholdet mellom historikeren og teologen i det kirkehistoriske arbeid.³⁰

Holms salmearbeid er behandlet i prisoppgaven *Salmediktning og salmesamling i Norge i tiden 1814 - 69* fra 1928 ved **Hermann Norendal** og **Halkild Nilsen**.³¹

Leiv Aalen har skrevet om Zinzendorf og Brødremenigheten i artikkelen *Gammelt og nytt om Zinzendorf* (1942), og i doktoravhandlingen *Den unge Zinzendorfs teologi* fra 1952.

²⁴ ibid

²⁵ SNL / Anton Christian Bang http://snl.no/nbl_biografi/Anton_Christian_Bang/utdypning

²⁶ Oftestad, Bernt Torvild: *Hans Nielsen Hauge, resepsjon og "etterliv"*, se <http://home.gethome.no/bernt/resep.htm>

²⁷ Bang, A. Chr : *Hans Nielsen Hauge og hans samtid : et tidsbillede fra omkring aar 1800*, 3. opplag 1910 s80

²⁸ ibid s457f

²⁹ SNL, Andreas Seierstad http://snl.no/nbl_biografi/Andreas_Seierstad/utdypning

³⁰ se ovenfor under metode.

³¹ Norendal, Herman *Salmediktning og salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869*, Norvegia Sacra 1929 og Nilsen, Halkild *Salmediktning og salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869*, Norvegia Sacra 1928

Etter studieopphold i Erlangen var Aalen sterkt inspirert av professor Hermann Sasse, og utviklet seg i retning av en streng konfesjonell lutherdom. Med sterk understrekning av dåpens betydning, kom han i opposisjon til den erfaringsbaserte, pietistiske vekkelseskristendom.

I senere år har teologen **Per Øverland** (1930-) utgitt *Herrnhutere i Norge*.³² Dette er en samling artikler fra 1980-tallet, bl.a. "Herrnhuterne - en glemte impuls i norsk kristenliv ?", "Catharina Freyman. En kvinnelig lederskikkelse i pietismens tid i Norge" og "Lammersbevegelsen" Her finnes også utkast til "Et forskningsprosjekt om herrnhuterbevegelsen i Norge på 1700-tallet"

Hvilken rolle herrnhutismen spilte for dannelsen av Det Norske Misjonsselskap i 1842, ble drøftet ved 100-års jubileet. Det var dr. **John Nome** og **Erling Danbolt** som var hovedaktører og meningsmotstandere. Nome gav i 1942 ut *Demringstid i Norge: fra misjonsinteresse til misjonsselskap*, som en innledning til sitt tobindsverk om misjonsselskapets historie. Her viser han hvor viktig herrnhutismen var for dannelsen av Det Norske Misjonsselskap. De fører deretter en debatt i NTT. Danbolt utgir sin avhandling *Misjonstankens gjennombrudd i Norge, 1, Misjonsappellens tid : 1800-1830* i 1947. Han mener Nome undervurderte haugianernes og prestenes rolle.

Ingulf Diesen (1928-) skrev om brødremenigheten og Lammersvekkelsen i boka *Veiryddere* (1980) utfra sitt perspektiv som leder for Det Norske Misjonsforbund. Den bærer også undertittelen: *Gustav Adolph Lammers og den bevegelsen og de medarbeiderne som grunnla de eldste norske frimenigheter som utgjør det Norske misjonsforbunds forhistorie og opprinnelse*.

II Brødremenighetens historie

1 Zinzendorf

Nikolaus Ludvik Zinzendorf ble født i Dresden i året 1700. Familien var av gammel adelsslekt, og han fikk tittelen "riksgreve av Zinzendorf og Pottendorf, Herre av Thürstein" Moren ble enke da han var 4 år, og han fikk deretter sin oppdragelse hos bestemoren, Henriette von Gersdorf. Som mange adelige på den tiden var både hun og moren tiltrukket av den pietistiske bevegelse. Både Spener og Francke besøkte familiens gods. Ved et slikt besøk skal Spener ha lagt hendene på den unge gutten, og "innvidd han til å arbeide i Jesu rike".

³² Trondheim 2005

Zinzendorf hadde en sterk barnetro, og kjente Bibelen godt. "Jeg fikk den kjære frelser hjertelig kjær, og hadde megen omgang med ham", minnes han senere. Spiren til den typiske herrnhutiske "hjertereligion" ligger øyensynlig i hans tidligste barneår. Som seksåring fattet den purunge mann en høytidelig beslutning om å vie sitt liv til Herrens tjeneste.

Som tiåring ble han elev ved Franckes internatskole i Halle. Den pietistiske oppdragelse hadde rykte på seg for å være streng, med hyppig bruk av pryl. Zinzendorf forteller imidlertid intet om slikt fra sine skoledager. Han viste hele sitt liv en stor ærbødighet for både Spener og Francke.³³

I tråd med sin sterke gudstro ønsket han å bli forkynner, og ville derfor helst studere teologi. Men til dette fikk han ikke familiens velsignelse. For en adelsmann var det mer passende med jus med tanke på høyere embetsstillinger. Han begynte å studere i Wittenberg, hvor den ortodokse teologi fortsatt hadde sterk innflytelse. Møte med teologene i byen var en positiv overraskelse. Han ivret for en forsoning mellom Halle og Wittenberg. Familien nektet han imidlertid å bruke tid på dette, - han skulle passe sine studier. En ung adelsmann måtte også lære seg ferdigheter i ridning, feking og dans. Dette mislikte den unge pietist sterkt, og lurte seg ofte unna. Fritiden brukte han gjerne til å lese Luthers skrifter.

Etter fullført utdanning la han ut på en studiereise - den klassiske "Grand Tour" - til flere byer i inn- og utland. Dette var både en naturlig avslutning på studiet, og en dannelsesreise for det voksne liv. Denne turen gav ham en skjellsettende opplevelse. I Düsseldorf så han et bilde av den lidende Kristus, utført av den italienske maler Domenico Feti. Under bildet stod skrevet " Dette gjorde jeg for deg, hva gjør du for meg?". Dette førte til den endelige avgjørelse om et liv i Guds tjeneste, og et oppgjør med ambisjoner og verdslige dragninger han hadde kjent i studietiden. Opplevelsen var ingen direkte omvendelse, men mer en bekreftelse av kall og utvelgelse som han hadde kjent helt fra barndommen.

Tilbake fra "Bildungsreisen" i 1721 bosatte han seg i Dresden, og fikk en lavere stilling ved det sachsiske hoff. I tråd med sin forsterkede kallsbevissthet valgte han seg en kone (Erdmuthe - også hun adelig) som delte hans religiøse synspunkter, og som var villig til et liv i oppofrelse for hans tjeneste. Hun ble hans trofaste støtte og medarbeider til sin død i 1756. Tjenesten for regjeringen varte ikke lenge. Kort tid etter han giftet seg i 1722, arvet han en del av bestemorens gods i Berthelsdorf. Zinzendorf ønsket her etter Speners forskrifter

³³ Han brevvekslet regelmessig med Francke helt til dennes død i 1727.

å skape en "ecclesiola in ecclesia". Her skulle et *filadelfisk* fellesskap realiseres, hvor "brødre og søstre" fra forskjellige kirker levde sammen, uten at de oppgav sitt kirkemedlemskap.³⁴

2 De böhmiske brødre.

På en del av eiendommen fikk noen flyktninger fra Mähren lov til å bosette seg, og de grunnla kolonien Herrnhut (Herrens beskyttelse). Disse mähriske eller böhmiske brødre hadde sine røtter i Johan Huss' reformforsøk på 1400-tallet. I 1467 organiserte de seg under navnet "Unitas fratrum" som eget kirkesamfunn. Under tredveårskrigen ble de offer for voldsom katolsk forfølgelse i de østerrikske land, og var nesten utryddet ved freden i Westfalen 1648. Mange av dem hadde også utvandret under perioden. Som kirkesamfunn hadde de egne prester og biskoper - som påberopte seg apostolisk suksesjon gjennom en valdensisk biskop. Samfunnet praktiserte streng kirketukt, og medlemmene skulle ikke involvere seg i samfunnsoppgaver.³⁵ Under reformasjon ble de imidlertid mer kulturpositive, og en viktig faktor i det tsjekkiske kulturliv. Samfunnet praktiserte både barne- og voksendåp - det siste som gjendåp av konverterte katolikker.

3 Avtalen i 1727 og Brødremenighetens fødselsdag.

Til Herrnhut kom det etter hvert grupper av radikalpitister og reformerte.³⁶ Dette førte til strid og uenighet, som truet med å utarte til et totalt kaos. Zinzendorf hadde som eier ansvaret for ro og orden. Det var en vanskelig oppgave: i den opphetede stemning opplevde han å bli kalt "dyret fra avgrunnen". I et forsøk på å skape forsoning utferdiget han i mai 1727 regler og vedtekter for kolonien som alle måtte forplikte seg på. Senere sammen sommer gav de sin tilslutning til "Brødremenighetenes overenskomst". De lovet å følge de nye statutter, å bilegge stridigheter, samt å leve i fellesskap med kristne fra alle trosretninger. Fred og glede senket seg nå over kolonien. Det fulgte en vekkelse hvor medlemmene ble sterkt knyttet sammen. Zinzendorf holdt møter hver dag, og kirken i Berthelsdorf var overfylt. Det hele kuliminerte i den felles altergang 13. august: "Hele menigheten ble beveget av en mystiske vidunderlig kraft som de ikke kunne bestemme eller forstå.. og fikk en sterk overbevisning om sin enhet i

³⁴ Filadelfia = broder / søsterkjærighet Rom 12:10 m.fl.

³⁵ Molland, Einar *Konfesjonskunnskap* 1961, s222. De fører arven videre fra de radikale husittene, *taborittene*.

³⁶ Zinzendorf hadde gitt tillatelse til at andre forfulgte kristne også kunne bosette seg i kolonien. Det dukket derfor etter hvert opp tilhengere av Caspar Schwenckfelds lære (som avviste barnedåpen og forkynte pasifisme), "Brødrenes Kirke" (Schwartzzenau brødrene), kalvinister og andre. Hutton, J. E: *A History of the Moravian Church* London 1909 s 117 (PDF), tilgjengelig på internett <http://www.ccel.org/ccel/hutton/moravian.html>

Kristus". Opplevelsen ble tolket som en ny pinsedag, og brødremenigheten regner 13. August 1727 som sin fødselsdag.³⁷

Zinzendorf overtok nå ledelsen for samfunnet, samtidig som han holdt fast på den visjon som han hele tiden hadde båret: gjennom etableringen av en *ecclesiola in ecclesia* å danne en *militias christie*, som skulle arbeide for fornyelse i kirken innad, og misjon utad.³⁸ Han var her helt på linje med prinsippene i Halle-pietismen.

I følge statuttene fra 1727 skulle menigheten tilhøre landsdelskirken, og medlemmene gå i den lokale kirken. Men innenfor denne hadde herrnhuterne sin egen organisasjon med menighetsråd ledet av eldste. Zinzendorf fikk tittelen forstander. Menigheten ble inndelt i grupper (*kor*), etter kjønn og om de var gift eller ugift. Disse ble ledet av pleiere som hadde ansvaret for menighetstukt og sjelesorg. Det var to daglig gudstjenester på Herrnhut, med sterkt innslag av sang. Her tok de også opp tradisjoner fra tidlig kristen tid, som kjærlighetsmåltid, fotvasking og broderkyss. Samfunnet var *kristokratisk* - og viktige avgjørelser ble tatt ved loddkasting.³⁹ Hver morgen ble det forkynt et bibel- eller salmevers som et "løsen" for dagen. De organiserte også en døgkontinuerlig bønnetjeneste som etter sigende ble holdt ved like i over hundre år.⁴⁰

4 Oppgjør med Halle-pietismen, og Zinzendorfs utvisning fra Sachsen.

Etterhvert kom Zinzendorf i opposisjon til Halle-pietismen, og herrnhutismen utviklet seg til en egen fløy i den pietistiske bevegelse. Det kan pekes på to årsaker til dette. For det første tok han et oppgjør med pietismens strenge betoning av *ordo salutis*. I følge denne kom først en sterk opplevelse av syndens realitet og sin egen fordervelse. Deretter en omvendelse (som man helst skulle kunne tidfeste), før man opplevde gjenfødselen.

Zinzendorf hadde som nevnt hatt et personlig gudsforhold fra han var ganske liten, og kunne ikke vise til en slik opplevelse. Pietistene hevdet derfor at han ikke var rett omvendt. Dette førte ham inn i en dyp krise. Denne ble forsterket ved kontakt med radikalpietisten og svermeren Conrad Dippel. For å komme gjennom denne krisen fikk han etter alt å dømme hjelp av sin Luther-lesning, og tidligere kontakt med ortodokse teologer i Wittenberg.⁴¹ Resultatet var et avklart evangelisk standpunkt: "Man trenger ikke bekymre seg om hvordan

³⁷ibid s120f og Thyssen 1967 s29 n1: Zinzendorf anså både nyordningen og "åndsdåpen" som del i menighetens omdannelse fra en død til en levende menighet - fra "Sardes" til "Filadelfia" (Åp. 3,1ff)

³⁸ Aalen, Leiv " Gammelt og nytt om Zinzendorf" TTK 1942, s 536-37

³⁹ Molland 1961, s 223. Det bibelske forbildet for loddkasting må ha vært bruken av "Urim og Tummim" i det gamle Israel (1 Sam 14,40-42), og apostelutvelgelsen i Acta 1:24-26

⁴⁰ Hutton 1909 s122

⁴¹ Aalen 1942 s 537

man skal unnfly synden og bli gudfryktig, men bare om hvordan man skal lære å kjenne Jesus som sin frelser, så vil det øvrige følge av seg selv, etter at sønnen først en gang har gjort oss fri, for han alene kan frigjøre fra synd.." ⁴²

Den andre årsak hadde si grunn i statuttene fra 1727, og utviklingen av forholdene i Herrnhut. Den sterke innordning under korene, førte til at familiebåndene ble svakere. Disse sørget for både arbeid, mat, klær og husrom. Likeledes for barneoppdragelse og skolegang - etter Zinzendorfs nye og effektive pedagogiske prinsipper. Utviklingen, og koloniens suksess førte til motstand fra den lutherske kirken, laugene og aristokratiet. ⁴³ For å imøtegå beskyldningen om sekterisme, og vise sin tilknytning til den lutherske kirke tok han kirkelig ordinasjon i 1734. Noen stilling fikk han imidlertid ikke, men ble tvert imot utvist fra Sachsen i 1736 anklaget for vranglære og separatisme.

Etter utvisningen tok han først opphold i Wetterauregionen vest i Tyskland, hvor datterkolonien Herrnhag ble grunnlagt. Området var sterkt preget av sekteriske svermere, noe som etter hvert påvirket livet i kolonien.

5 Misjonsvirksomhet.

Menigheten startet tidlig med et iherdig misjonsarbeid. Allerede i 1732 dro brødrene til Vestindia. Arbeidet omfattet videre Grønland (1733), Ostindia (1735), og Sør-Afrika (1736–43). ⁴⁴ Zinzendorf reiste selv videre fra Herrnhag og grunnla flere kolonier både på kontinentet og i England, og dro også til Vestindia. I årene 1741 til 1743 reiste han i Amerika, og grunnla forsamlinger i New York og Pennsylvania. ⁴⁵ Etter at Zinzendorf hadde forlatt Sachsen, utviklet brødremenigheten seg mer i retning av et eget kirkesamfunn. I protest mot dette nedla han sitt forstanderembete på synoden i London 1741.

6 Kirkesyn og spiritualitet.

Det kristne fellesskap og "broderkjærligheten" var som nevnt viktig for Zinzendorf: "Det er ingen kristendom uten fellesskap". ⁴⁶ Denne filadelfiske idé skulle realiseres når kristne levde sammen i forpliktende og tette fellesskap, som i koloniene. Men samtidig hadde han et større utblikk: Visjonen var å samle levende kristne over hele verden til fellesskap uten at de forlot sine egne kirker. Han viser derfor et sterkt økumenisk anliggende. ⁴⁷ Brødre-begrepet innebar

⁴² ibid s 539 (Berlinertale 1738)

⁴³ Nikolaus Ludwig, count von Zinzendorf. (2010). In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved from <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/657444/Nikolaus-Ludwig-Graf-von-Zinzendorf>

⁴⁴ Senere i Labrador 1771, et nytt forsøk i Sør Afrika 1792, og i Australia 1859

⁴⁵ I USA kalles samfunnet i dag "Moravians" eller "Moravian Church".

⁴⁶ "There can be no Christianity without community." Ref se note 42

⁴⁷ Aalen 1942 s543

et synspunkt om alle kristnes likestilling. Det kirkelige embete ble derfor ikke vurdert særlig høyt. Tjenesten med ord og sakrament hadde sin verdi, men de etablerte samfunn var kun foreløpige størrelser. Brødremenighetens fremvekst mente han var i tråd med Jesu ønske om at alle kristne skulle være ett (Joh. 17). Av den grunn stod den over alle gamle kirkesamfunn. Samtidig var den også bare en modell på den enhet som skulle realiseres i endetidsriket. Han kalte drømmen om alle kristnes enhet for sin "dypeste idé". Dette var Jesu siste vilje, og Zinzendorfs høyeste ønske var å medvirke til å virkeliggjøre den.

Zinzendorf tok som nevnt avstand fra pietismens sterke betoning av omvendelsen. "Kom som du er!" var hans budskap. Når mennesket tok imot Guds nåde, sørget Han for den rette omvendelse og troens frukter. Fordi troen er en gave, har fromheten ofte en lys og glad tone, i motsetning til pietismens alvor og botspreg. Samtidig føres den sterke subjektiviteten fra pietismen videre. Bekjennelsen var ikke sentral, men den var viktig overfor svermerne. Den lutherske konfesjon anså ham som den beste, og han ville at brødremenigheten skulle holde fast på Confessio Augustana. Zinzendorf hadde ikke studert teologi, og uttalte seg svært negativt om dens spissfindigheter, - "teologien har djevelen oppfunnet". Slike spissformuleringer førte naturlig nok til heftige utfall mot han - både fra ortodokse teologer og konservative pietister. Fromheten er sterkt Kristusfokusert, og det er hjerteforholdet til ham som er det avgjørende. Zinzendorf er på mange måter en tydelig forkynner av *theologia crucis*, mot all gjerningsrettferdighet og menneskers hellighet.⁴⁸ Det legges sterkt vekt på frelserens lidelser. Disse males ofte ut i kraftige bilder, som en "lutherdom i barokkform".⁴⁹ Kjærligheten til frelseren som sjelens brudgom er det viktigste, og den skildres sterkt og intenst. Gjennomgående er det et fokus på blodet og Jesu sår. Såret i hans side, "die Seitenhölle", blir gjenstand for spesiell tilbedelse. Hensikten med denne "blod- og sårfromheten" var å levendegjøre troen og forsoningen. Men Leiv Aalen hevder at i motsetning til luthersk forståelse er det opplevelsen som skaper troen. *Følelsen* blir det viktigste.⁵⁰

Typisk for Zinzendorf er også den "lekende fromheten". Aalen mener den er et forsøk på å frigjøre seg fra det pietistiske botsalvor. Samtidig preges han av dens negativ forhold til den verdslige kultur, og frihet og leken overføres til det religiøse området. Et uttrykk for dette er den utstrakte bruk av *deminutiver* som "Jesulein" og "Lämmlein".

⁴⁸ Aalen 1942 s541

⁴⁹ *ibid* s 542.

⁵⁰ Det går en linje til Schleiermacher, og hans sterke betoning av den religiøse følelse, "Das Gefühl". Schleiermacher kalte seg "Herrnhuter av en høyre orden". Han gikk både på barneskole og teologisk seminar hos herrnhuterne, og fikk der "vakt sitt mystiske anlegg". Se *Moravian Archives in Bethlehem, USA* på: <http://www.moravianchurcharchives.org/thismonth/09%20feb%20schleiermacher.pdf>

Fra begynnelsen av førtitallet utarter denne fromheten, særlig i den nye kolonien Herrnhag. Denne svermeriske perioden kaller bevegelsen selv for "siktingstiden" (Luk 22,31), hvor de var utsatt for djevelens angrep. Kjærlighetsmetaforene og sårmystikken fikk et erotisk innslag. Dette kom bl.a. til uttrykk i salmene. Spiritualiteten ble også sterkere *kvietistisk* preget. Det viktigste var hvilen - i Kristi sår. Det var lite rom for troens kamp og alvor. Da Zinzendorf kom tilbake fra Amerika, prøvde han å ta et oppgjør med denne utviklingen, og kolonien i Herrnhag ble oppløst i 1750.

7 Zinzendorfs siste leveår.

Det siste tiåret av Zinzendorfs liv var preget av vanskeligheter. Den utstrakte misjonsvirksomhet førte med seg tyngende gjeldsproblemer. Sønnen Christian Renatus, som var utsett til ny leder for bevegelsen, døde 25 år gammel. Zinzendorf reagerte på at bevegelsen utviklet seg mot et eget kirkesamfunn. Han var selv utnevnt til bevegelsens første biskop, med frasa seg denne tittel i protest, og ville bare være "Der Jünger". Året etter at hustruen Erdmuthé døde, giftet han seg på nytt i 1757. Zinzendorf døde i 1760, og er begravet på "Der Gottesacker" i Herrnhut.

8 Spangenberg - Zinzendorfs etterfølger.

August Gottlieb Spangenberg (1704-1792) var sønn av hoffpredikant og kirkeinspektør i Hohenstein.⁵¹ Han studerte jus i Jena, og kom i kontakt med den pietistiske bevegelse i 1722. Etter møte med Zinzendorf i 1728, opprettet han en diakonal institusjon i Jena. Invitert av Francke, kom han i 1732 til Halle som assisterende professor og bestyrer for et barnehjem. Deltagelse i privat nattverdfeiring og det nære forhold til Zinzendorf førte imidlertid raskt til konflikt. 8. april året etter ble han utvist, og ført av soldater ut byporten.

Etter et kort opphold i Jena dro han til Herrnhut, og var resten av livet i brødremenighetens tjeneste. Frem til 1762 organiserte og ledet han Brødremenighetens misjonsarbeid, og opphold seg derfor mye i utlandet, mest i Amerika og England.⁵² I den siste del av sin misjonærperiode var han biskop og tilsynsmann for menighetene i Pennsylvania, og forsvarte dem mot pietister og lutheranere. Sine praktiske evner viste han ved å starte produksjon innen fellesskapene. Med sin sindige og pragmatiske natur hadde han liten sans for det mest outrerte i den herrnhutiske spiritualitet, og gjorde mye for å moderere denne.

⁵¹ *Encyclopedia Britannica* 1949, Spangenberg

⁵² Møte med misjonæren John Wesley i Savannah fikk stor betydning for dennes framtid (*ibid*)

Ved Zinzendorfs død ble han kalt til Herrnhut, og overtok ledelsen for virksomheten. Kolonien opplevde på den tid konflikter med læremessige og praktiske problemer. Spangenberg brakte ro og moderasjon i samfunnet, og ble derfor kalt "Herrnhuts annen grunnlegger". Bevegelsen konsoliderte seg under hans ledelse og vedtok en kirkeforfatning på synodene i 1764, 1769 og 1775. Disse var sammensatt av valgte representanter for menighetene. Man fastholdt en episkopal kirke, men biskopene hadde kun ordinasjonsfunksjon. Uten å ville binde seg til et bestemt bekjennelsesskrift kjente de tilhørighet til den evangeliske kirke. Forfatningen skulle fortsatt være kristokratisk, og forsoningen i Jesu blod var det viktigste lærepunkt.

I 1777 utgav han *Gesangbuch der Brüdergemeine*, og *Idea fidei fratrum* som er en sammenfatning av brødrenes tro. Denne er ikke noen dogmatikk eller bekjennelsesskrift. Han fremhever brødrenes troskap mot Confessio Augustana, og modererer mye bevegelsens spirituelle ytterligheter. Samtidig har også "den evangeliske spenningsfylde som forbandt Zinzendorf med Luther, veket plassen for et lett anstrøk av rasjonalistisk common sense forbundet med en mild pietisme".⁵³

9 Diaspora - virksomhet og sosietetsdannelse i Danmark / Norge.

Allerede fra 1727 sendt man ut emissærer fra Herrnhut, oftest to og to etter forbilde fra evangeliene. Raskt ble det dannet venneflokker utenfor Sachsen. Disse sympatisører var fortsatt medlemmer i sine egne menigheter. Slike ble opprettet både i England og de nordiske land. I Christiania kom den første i 1737,⁵⁴ og i København to år senere. Men brødrenes nærvær var merkbart langt tidligere. Allerede før 1730 måtte man forholde seg til dem i Sverige.⁵⁵ Når venneflokkene fikk egen forstander fra en av koloniene, og dannet sosieteter, fikk de mer karakter av menighetsdannelse, og ble gjenstand for myndighetenes mistanke om sekterisme.

9.1 Zinzendorf og Christian VI

Den danske kronprins Christian hadde kommet i kontakt med Zinzendorf gjennom sin tyske svigermor, og møtt han personlig i 1728. Brødrenes fromhet gjorde et positivt inntrykk på kronprinsen, og Zinzendorf ble invitert til kroningen i København 1731. Greven fikk en varm mottagelse, og med sine reisefeller fra Herrnhut fikk han et stort innpass i byen. Det ble holdt

⁵³ Aalen 1942 s550

⁵⁴ Molland 1961 s223. Thrap derimot hevder " Det kan neppe tales om noget herrnhutisk Samfund i Kristiania i 18de Aarhundrede" Thrap 1908 s53

⁵⁵ Aarflot 1967 s164

mange konventikler, og brødrene arbeidet mye utfra den etablerte virksomheten i Vaisenhuset. De fikk mange venner blant pietistiske prester, som trolig ikke merket noen videre forskjell i forhold til fromheten i Halle-pietismen.⁵⁶ Det var derfor forståelig nok en forventning hos brødrene om en sterk etablering i Danmark. Stemningen snudde imidlertid etterhvert mot deres virksomhet. Man så klarere forskjellen fra Halle-pietismen. Zinzendorf ble også sett som opphav til økende radikalpietistisk aktivitet i hovedstaden. I 1735 ble han nektet adgang til byen. Christian VI var i ferd med å utforme sitt *statspietistiske* program, og ble presset av rådgivere som sympatiserte med Halle-pietismen til å ta avstand fra Zinzendorf. Særlig viktig var Christian Ernst zu Stolberg-Wernigerode (kongens fetter), som ble en viktig mann i utforming av kirkepolitikken.⁵⁷

Generalkirkeinspeksjonskollegiet ble opprettet i 1737. Det bestod bl.a. av kongens nærmeste juridiske rådgivere, Sjællands biskop (Peder Hersleb) og den sterkt anti-herrnhutiske hoffprest Johannes Bartholomæus Bluhme. Kollegiet behandlet klager på presters forkynnelse og virksomhet. Det var særlig innrettet mot å overvåke og regulere brødremenighetens virksomhet. *Konventikkelplakaten* av 1741 var et resultat av dette arbeid. Hensikten var å få kontroll over den uoversiktlige, og økende forsamlingsaktivitet. Samtidig oppmuntret den til private oppbyggelsesmøter. Omreisende predikantvirksomhet ble fordømt. Plakaten ga rom for myndighetenes skjønn, og reaksjonene mot herrenhuterne var derfor ikke ensartet. Men generelt kom det en skjerpet holdning overfor virksomheten, særlig i Danmark. Den ble også rammet av strengere forordninger ut over 1740-tallet - bl.a. forbud mot å sende barn til skole i Herrnhut. Landsforvisning og inndragning av eiendom var straffen for kontakt med bevegelsen. Selv om virksomheten ble hemmet av de nye lovene, klarte ikke myndigheten å hindre at den spredte seg. I møte med rasjonalismen utover på 1700-tallet holdt nok brødrenes radikale blod- og pasjonsmystikk bedre stand blant prestene, enn Halle-pietismens fromhet.⁵⁸ I Norge fikk også bevegelsen utvikle seg friere enn i Danmark i denne periode.⁵⁹

⁵⁶ *ibid* s133

⁵⁷ Norsk Kirkehistorie 2005 s156

⁵⁸ *ibid* s169

⁵⁹ Aarflot 1967 s159

9.2 Brødremenigheten kommer til Norge.

Det var områdene rundt Oslofjorden som først fikk merke de nye impulser. Den første påvirkning er vanskelig å fastsette med sikkerhet. I 1731 ble Henrik Gerner sokneprest i Våle, Vestfold. Året etter kom Christian Langemach Leth til Sandar. Begge var sterkt pietistisk inspirert. Den siste hadde vært i København under Zinzendorfs besøk året før, og hadde ferske inntrykk av det som skjedde der. Det utviklet seg et varmt vennskap mellom de to sogneprester. Gerner var en kraftig forkynner av omvendelse, og skapte røre i menigheten. Senere ble han en sterk tilhenger av herrnhutismen, etter at han hos dem hadde fått se "evangeliets sanne lys".⁶⁰ Han ble overflyttet til København i 1738. Her ble han avsatt av biskop Peder Hersleb på grunn av sitt fremme av brødrenes lære i 1746.

Da Christian VI i 1733 var på reise i Norge, hadde han en brødrevenn, Lars Dalhoff, med i følget.⁶¹ Dalhoff hadde med en "stambok" hvor venner og likesinnede kunne skrive. Det fremgår av denne at venner av herrnhutismen allerede da finnes flere steder i landet, bl.a. i Trondheim. Vi finner også en hilsen fra jomfru Cathrine Freymann på Toten, som senere ble viktig for brødremenighetens virksomhet i Christiania. Hun åpnet sitt hjem for samlinger, og ble en sentral person i arbeidet i hovedstaden. I Skien var det også tidlig herrnhutisk virksomhet. Soknepresten, Iver Hesselberg, var pietist, og nærte sterke sympatier med dem.

Den første utsending fra Herrnhut til Norge var **Gert Hansen**, født i Kolding i 1695. Allerede før 1724 hadde han vært i Christiania som lærer ved Katedralskolen.⁶² Her hadde han hadde fått preke, og samlet fulle hus. Tilbake i Danmark virket han noen år i hjemtraktene inntil han i 1827 ble lærer ved Vaisenhuset i København. Han møtte Zinzendorf i 1831, og dro deretter til Halle og videre til Herrnhut. Fellesskapet her gjorde sterkt inntrykk, og resten av livet var han i brødremenighetens tjeneste. Etter innvielse i Wetterau foretok han i årene 1735-1740 en energisk og utstrakt reisevirksomhet mellom Tyskland, Jylland og Norge. "18. desember 1737 stod Gert Hansen i Cathrine Freymanns stue i Christiania, og brødremenighetens historie i Norge tok til".⁶³ I de neste to år var han stadig på farten i områdene rundt Oslofjorden. Overalt til stor tilstrømning, med møter som varte til langt på natt. I Larvik ble det opprettet tre grupper - med forsamlingen inndelt i kor. Også i Holmestrand, Drammen, Sande og Kongsberg var det grupper. Han dro også til Toten og

⁶⁰ ibid s 132 jfr Gerners selvbiografi " *Nogle Merkværdigheder som angår Henric Gerner, hans vita og fata tillige med nogle Efterretninger, som løber ind i samme Materie om de evangeliske Brødre af den augsborgske Confession, Unitas fratrum kaldet ... / skrevet af ham selv* "

⁶¹ Aarflot 1967 s164

⁶² Lundbye, Jørgen *Herrnhutismen i Danmark* København 1903 s107 og Andreas Seierstad i NBL V s376f (som omtaler han som "hører")

⁶³ Øverland 2005 s60f. "Kledd som en tigger" ifølge Seierstad NBL V.

Trondheim. Hansen fikk også preke i enkelte kirker, - i strid med biskopens forordninger. Myndighetene ble provosert av hans entusiasme og evne til å vinne tilhengere. I 1739 ble han anholdt under et møte i Christiania, og bøtelagt for brudd på løsgjengerloven. Jomfru Freyman ble også innkalt til forhør og bøtelagt. Biskop Herslebs etterfølger, Niels Dorph sendte deretter en rapport til Generalinspeksjonskollegiet. De bad Hansen om å forlate landet. Få måneder senere kom Konventikkelplakaten. Kongen anmerker i et følgeskriv at Gert Hansens virksomhet var den direkte tilskyndelse til forordningen.⁶⁴

Freymann og Hansen sendte jevnlige rapporter om virksomheten i Christiania til Herrnhut i årene 1737-40.⁶⁵ Gert Hansen forlot landet i 1740, og året etter dro også Cathrine Freymann. Lengselen til koloniene hvor "det rike søskenliv kan utfolde seg fritt og helt" var sterk blant vennene i diasporaen.⁶⁶ Freyman dro til Nederland, først til Amsterdam, og slo seg deretter ned i kolonien Herrendyk. Senere virket hun i mange år i Herrnhag og Herrnhut. I 1760-62 besøkte hun Norge igjen, men vendte tilbake til Herrnhut, hvor hun døde i 1791.⁶⁷

Den nye lovgivning overvåket som sagt både forsamlingsaktiviteten, og "mistenkkelige" predikanter bevegelse nøye. Samlinger av herrnhutisk karakter fikk derfor vanskelig kår. En stor hjelp for brødrene var det derfor at en prest med sterke herrnhutiske sympatier fikk stilling som kappelan i Aker menighet og ved slottskapellet i 1742. **Johannes Green** kom fra en stilling som sokneprest i Gudbrandsdalen. I unge år hadde han stiftet bekjentskap med brødrevenner i Drammen. I liv og tjeneste prøvde han å gjøre så godt han kunne, uten å komme til en " full forvisning om min Salighed". Ved bønn og meditasjon kom det til et åndelig gjennombrudd: ".. der kom nogle ord i hjertet rett levende, liksom et Svar af Frelseren: Vær nu trøstig! Nu skal du ved mitt Blod, og evige fortjeneste være salig".⁶⁸

Denne opplevelsen skapte et nært forhold til den herrnhutiske blodsteologi og fromhet, som han kjente fra før. Han begynte med konventikler, og fortsatte med dette også i Christiania. Den personlige erfaring førte til en krise i forhold til tjenesten i kirken, og han sa for en kort tid fra seg den nye stillingen. Den populære forkynner var imidlertid snart tilbake, og samlet mange under sin prekestol og til samlinger i prestegården. Det kom klager til biskop Dorph på Greens virksomhet, som imidlertid ikke fant noe å utsette på forkynnelsen. Det ble holdt særskilte samlinger for kvinner og menn etter herrnhutisk mønster (kor). Green ble anmodet om å holde kveldssamlingene i kirken, noe han også gjorde i flere år. Særlig på

⁶⁴ Seierstad, Andreas: *Kyrkejelegt reformarbeid i Norig i nittande hundreaaret* Norvegiae Sacra 1923 s11

⁶⁵ i alt 17 brev finnes i Herrnhuts arkiver : Øverland, Per "Kortere avhandlinger om Brødremenigheten i Norge" Trondheim 1987 s111

⁶⁶ Øverland 2005 s65

⁶⁷ SNL, Catharina Freymann http://snl.no/nbl_biografi/Catharina_Freymann/utdypning

⁶⁸ Amundsen, Arne Bugge (red) *Norges Religionshistorie*, Universitetsforlaget 2005, s304f

vintertid medførte dette imidlertid problemer med at folk med helt andre interesser enn oppbyggelse også kom til kirken.⁶⁹ Green opprettet kontakt med herrnhutiske grupper utenbys, i Drammen og Holmestrand. Dette var også en praksis som lå i grenseland i forhold til de nye forordninger, og ble påklaget til biskopen. Omstridt ble det også at han gav sine egne barn herrnhutisk opplæring. En student fra Herrnhut underviste barna hjemme, og ett av dem sendte han sågar nedover på skole. Green mottok kritikk og formaninger fra København. Noen sanksjoner ble imidlertid ikke gjort gjeldende. Han samarbeidet med myndighetene ved å flytte konventiklene til kirken, og bedyret at forkynnelsen var i tråd med den lutherske lære.

Helt frem til sin død i 1771 fortsatte han sin tjeneste i Christiania. De siste 5 år som sokneprest. Ifølge Per Øverland ble Green utnevnt til Aker i 1742 *uten søknad*. Han var tydeligvis ønsket i Christiania. I et brev til København hadde han i 1739 talt varmt for konventikler under prestens tilsyn. Kirkeledelsen håpet nok at han skulle lede brødrevennene inn i statspietismens favn.⁷⁰ Vi finner ingen rapporter i Herrnhut fra Green før 1767, da han sender over sitt "Lebeslauf" i 4 brev frem til 1771.⁷¹ Ledelsen i Herrnhut sendte ikke arbeidere til byen mens Green levde. Man har øyensynlig både der og blant vennene i Christiania vært tilfreds med arbeidet til "brødrevennen med kappe og krave".⁷²

Drammen ble tidlig påvirket av pietistiske strømninger. Hans Stud virket som residerende kapellan i Bragernes fra 1721-29. Han var både en sterk forkynner, og ivrig forkjemper for reform av skolevesenet. Folk som ble påvirket av hans forkynnelse, dannet grunnlaget for herrnhutiske grupper i byen. I Drammen fikk vekkelsen spesielt inngang i den velstående del av borgerklassen.⁷³ Et resultat av dette var en søknad til København i 1740 om å få ansette den pietistiske kandidat Nexøe som kateket i byen. Borgerne selv ville betale lønnen. Satsing på undervisningen var viktig i det statspietistiske program, og søknaden ble innvilget. Nexøe holdt også konventikler i byen etter oppfordring fra herrnhutiske grupper. Dette førte både til reaksjoner fra presteskaper, og pøbelaktig opptreden mot virksomheten. Først i 1746 fikk byen en egen brødreforstander fra Herrnhut, Erik Brau. Da ble forskjellige grupper samlet i en egen sosietet.⁷⁴

⁶⁹ Thrap 1908 s53

⁷⁰ Øverland, Per "*Herrnhuterne i Norge*", Trondheim 2005 s67

⁷¹ Øverland, Per 1987 s 116. Tydeligvis finnes også hans "Gemeinsame schreiben" der, oversendt posthumt i 1771-73.

⁷² *Norges Religionshistorie* 2005, s304

⁷³ Thrap 1908 s10.

⁷⁴ *Ibid* s11 : Brau var født i Bergen i 1714. Han dro til København i 1728 og kom i tjeneste ved Waisenhuset. Tilbake i Norge ble han med Johannes Greens hjelp skolemester i Aker. I 1838 dro han til Herrnhut, og ble opptatt i brødremenigheten. Etter at han forlot Drammen i 1762, ble han brødrenes viktigste emissær på Jylland. Se Thyssen, Anders Pontoppidan *De ældre jyske vækkelser : brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815* Gads forlag 1967 s18 og Lundbye 1903 s154f

Bergen fikk egen brødreforstander fra Herrnhut i 1740, - Melchior Zeisberg.

Men allerede fra 1737 finner vi sympatisører i byen. Det er kjøpmannen Johan Rypchie som har brakt med seg impulser fra København. Vennene samler seg året etter rundt Jens Rennord som da ble prest i Korskirken. Han kom fra stilling som res. kap. i Rygge og Moss. Her hadde han losjert Gert Hansen, som også hadde fått forkynne i stedets kirker. I Bergen begynte Rennord snart med konventikler, både i eget hus og hos andre. Det var flere pietistisk inspirerte prester i byen. Til å begynne med samarbeidet de godt, men det oppstod etterhvert konflikter. Den tyske prest Bünemann forfattet et anklageskrift mot Rennord og vennene. De ble anklaget for ensidighet, for "å sette det hele evangelium i lammets blod", og for at å gjøre de små forsamlinger - "Kirchlein" - til frelsesgrunn.

Det oppstod også en splittelse innenfor vennsamfunnet. En gruppe kvinner anført av fru stadsfysicus Türck, anklaget Rennord for slapp forkynnelse og "nicht exemplarische Wandel", - "sonderlich in Ansehung starker Getränke". Øverland tror motstanden mer skyldes mistro til statskirkevesenet, og at kvinnene var influert av svermeriet i bevegelsen på 1740-tallet (se ovenfor).⁷⁵

Under de første års blomstringstid var det en utbredt kontakt mellom Bergen og Herrnhut. Mange unge ble grepet av "reisesyke" og dro nedover, også til andre kolonier på kontinentet. Kjøpmannssønnen Hans Petsch kom inspirert tilbake i 1742 og forkynte i byen både på dansk og tysk. Det forelå allerede i 1739 planer om innkjøp av godset Möhlenpris for å starte en brødrekoloni ved byen etter mønster fra kontinentet. En reisende fra Herrnhut, Rantzau,⁷⁶ prøvde å realisere disse i 1749. På grunn av fortsatt splid i menigheten, måtte det oppgis. Forslaget kom opp igjen etter opprettelsen av Christiansfeld. Men, ifølge Thrap: "Tiden var da blevet en anden, og Brødrenes Rolle i Bergen var udspillet".⁷⁷

Det hefter stor usikkerhet om omfanget av herrnhutisk aktivitet *Trondheim* på 1700-tallet. Som nevnt ovenfor besøkte Gert Hansen byen i 1838. Thrap kjenner ikke til noen kontakt med brødremenigheten før 1800.⁷⁸ Aarflot tror at det tidlig ble holdt konventikler av herrnhutisk karakter. I 1740 ble det innsendt klage på samlinger ledet av kvinner i byen. Presten i Vår Frues kirke fra 1733-65, Nils Tønder var påvirket av brødrevennene og ledet sannsynligvis virksomheten i byen.⁷⁹

⁷⁵ Øverland 2005 s 101

⁷⁶ også skrevet Ranzau, brødremenighetens egen historiker, som skrev "Geschichte der Diaspora in Dänemark und Norwegen" (ms) ibid s89

⁷⁷ Thrap 1908 s35

⁷⁸ ibid s74

⁷⁹ Han var en av dem som hadde skrevet hilsen i Dalhoffs "stambok" i 1733 (se ovenfor) Aarflot 1967 s164 og 182

9.3 Kolonien i Christiansfeld .

I 1768 møtte Johann Friedrich Struensee den danske konge Christian VII under dennes reise i Tyskland. Kongen led av en tiltagende sinnssykdom, og Struensee ble hans livlege. Han manøvrerte seg raskt frem til en ledende posisjon i statsstyret som kongens enerådiger. I 1770 opphevet han kongens råd, geheimekonseilet, og lot seg utnevne til kabinettminister, og satt med all makt. Flere endringer i lovgivningen ble deretter innført etter opplysningstidens ideer, bl.a. en redusering av antall helligdager, og en liberalisert ekteskapslovgivning. Samtidig ble de strenge straffebestemmelser mot herrnhutisk virksomhet opphevet (se ovenfor). Henvendelse ble sendt til Herrnhut om å opprette en koloni i Sønderjylland.⁸⁰ Med løfte om frihet til religionsutøvelse, skoledrift og næringsvirksomhet, og fritak fra militærtjeneste. Den skulle få statstilskudd, og skattefrihet i ti år. Kolonien ble opprettet under navnet Christiansfeld i 1773 (etter at Struensee var avsatt og henrettet).⁸¹ Antallet medlemmer øket jevnt frem til 1805, da det nådde 750.

Bevegelsen var kjent for dyktige håndverkere og næringsvirksomhet. Særlig etter krisen i 40-årene hadde menigheten fått et nytt og bedre økonomisk fundament. De forskjellige koloniene drev nå produksjon for salg, både håndverk og industri. Handelshuset i Herrnhut var viden kjent.⁸² Økonomiske forventninger var derfor kanskje vel så viktig som religiøs toleranse når tillatelsen til å opprette Christiansfeld ble gitt.⁸³

Christiansfeld er en av de første byer i Danmark hvor en byplan ble utferdiget før byen ble bygget. Den ble anlagt etter mønster fra tidligere herrnhutiske menighetsbyer, men også inspirert av tidens byplanmessige idealer. Byen er modulært oppbygget rundt kirkeplassen, den sentrale plass. Denne omkranses av salshuset(kirken), korhusene, skoler, prestebolig, forstanderbolig m.m. Brødrehuset ligger mot syd, søstrehuset og enkehuset mot nord. På sammen måte satt menn og kvinner i salshuset. Byen deles dermed etter en øst-vest akse. Kjønnsinndeling er gjennomgående her som i alle brødremenighetens kolonier.⁸⁴ Delingen av menigheten i mindre grupper går tilbake til organiseringen i Herrnhut fra 1727.

Zinzendorfs tanke var at man lettere kunne gjennomføre sjelesorg og disiplin i mindre og *ensartede* grupper. Det var viktig å holde kjønnene adskilt for å kunne bekjempe seksuelle fristelser. Korene var tenkt som en "Helligåndens skole": ved identifisering med den lidende frelser, og tilegnelse av hans forsoning ble man forandret. Det naturlige mennesket var helt

⁸⁰ *Christiansfeld Centret* på <http://www.christiansfeldcentret.dk/00037/>

⁸¹ "for hvert beboelseshus eller offentlig bygning, som bliver opført i de ti friår, af vor kassa ti procent af husets eller bygningens værdi.": *Christiansfeld Centret / Brødremenigheten* <http://www.christiansfeldcentret.dk/00038/>

⁸² Thyssen 1967 s 37

⁸³ Norsk Kirkehistorie 2005 s 171

⁸⁴ Dette minner sterkt om middelalderens klosteranlegg i protestantisk kontekst. Thyssen 1967

fordervet. Men ved "ikledning i Jesus" fikk man ny natur, og Zinzendorf trodde at Helligånden maktet å skape en "en ny menneskerase".⁸⁵ Idealet er den nytestamentlige kristendom, - som bare kan bare realiseres *i fellesskapet*. En streng *kirketukt* er nødvendig for å nå dette mål. Denne begrunnes med at menigheten er et "frelserens regimente". Kristus er "hode" for menigheten, og brødrene er underordnet Ham. Man ønsket altså her som i de andre kolonier å bygge et kristokratisk samfunn, og vedtektene i Christiansfeld er like de brødrene satt opp i 1727.

Eldsterådet var det ledende organ i kolonien. Her satt prest, menighetsforstandere og korledere med hjelpere, samt skolevesenets ledere. Ved viktige avgjørelser, som opptagelse av nye medlemmer ble det også her foretatt loddtrekning.⁸⁶

Menighetens fellessamlinger er liturgiske. Alt preges av ro og orden. Men det skal være levende former, og de bør derfor endres over tid. Bevarte referater fra *talene* i Chrisansfeld viser en tydelig påvirkning av Spangenberg's nøkternhet. Her er lite "Blutgeschwäz" eller privat vitnesbyrd: De er korte og enkle, med "bibelspråk". Thyssen sporer en undertone av motstand mot opplysningstankegang og "pelagianisme", en reaksjon mot "tidsånden" som er klarere uttrykt i synodalvedtektene. Derimot har *sangene* bevart mye av den opprinnelige herrnhutiske fromhet med fokus på Jesu blod og sår, som prises og begråtes.

Samtidig hadde året en omfattende *festkalender*. På disse dagene var det gledesfylte samlinger, opptog og hornorkester, og de trakk til seg mange tilreisende. Det herrnhutiske fromhetsideal er det glade og "liturgiske" hjerte, som både er fornøyd og sønderknust.⁸⁷

Av korhusene var *brødrehuset* og *søstrehuset* de største og viktigste. Den arkitektoniske oppbygning var symmetrisk, oversiktlig og praktisk i tråd med 1700tallets idealer. Konstruksjonen var lik for begge med tre store saler: korsal (kirke), spisesal og sovesal. I tillegg til mindre saler for gjester, syke osv. Korene hadde en åndelig og en økonomisk leder. Den åndelig hadde en medhjelper til sjelesorg, og den praktiske forvaltning og rengjøring ble utført av mange medhjelpere. Livet ble regulert av bestemmelser som la vekt på orden, punktlighet og renslighet. Ved "koroppdragelsen" ville man stimulere

⁸⁵ Thyssen 1967 s 65

⁸⁶ *ibid* s50 Det ble brukt tre sedler: Frelseren godkjenner, godkjenner ikke og blank. Ved blank seddel ble det igjen trukket om fortolkningen av denne.

⁸⁷ *Ibid* s53ff, og Reventlow, Sybille *Helligånden som dirigent, Danish Yearbook of Musicology vol.7*, s215: "Sangen er en lovsang til Gud, og den skal prise hans velgerninger med høy jubel og sterke klange. Men samtidig med glæden ved Herren skal den vise menneskets nedbøjetthet over Herrens smerte og Jesu blod, som mennesket er skyld i. Denne syndsbevidsthed vil moderere sangens glæde, således at den bliver liturgisk". (se http://www.dym.dk/dym_pdf_files/volume_07/volume_07_213_235.pdf)

hengivelse til Kristus så medlemmene kunne bli mer lik ham. Hovedmotivet for korordningen var den filadelfiske idé - fellesskapet mellom brødre og søstre. Sjelesorgen var et viktig redskap for å utvikle dette . Det var en obligatorisk månedlig skriftesamtale " das Sprechen".⁸⁸ Her skulle hjertefellesskapet med Frelseren belyses, og verdighet til å delta i nattverden klarlegges. Korhusene hadde hyppige og varierte fellessamlinger, hvor sangen hadde en sentral plass.

I ”*ægtefolkenes kor*” bodde alle gifte i Christiansfeld. Selv om brødremenigheten er preget av utopisk tenkning, forkaster de ikke ekteskapet.⁸⁹ Men med sjelsekteskapet med Kristus som forbildet, skal det menneskelige samliv heves over sanselige og naturlige tilbøyeligheter.⁹⁰ Det var også relativt få kandidater og lav ekteskapshyppighet i menigheten.⁹¹ Kravene var høye til "nået nåde og frihed fra alle synder" før man ble godkjent for ekteskap. Det ble utplukket flere søstre til en mannlig kandidat, og utvelgelsen av disse ble normalt foretatt ved loddtrekning. Begge parter kunne dog avvise utfallet. Ved inngåelse av ekteskap ble paret gitt en utførlig undervisning av korbjelpere og hans hustru. Det ble gitt råd for det meste, så også om hyppigheten av den ekteskapelige forening. Ektefolkene ble gitt en viss frihet, men sjelesørgerne skulle informeres om samlivet. Ekteskapet er et "kirchlein Jesu"; dets dypeste hemmelighet er forholdet til frelseren. Dette oppfattes meget konkret, og samleiet sees i bevegelsen som en forordnet liturgisk handling. Akten "er forbundet med Hans nærhed og med tak, bøn og hengivelse til Ham".⁹²

Barna utgjorde ingen stor del av menigheten. De relativt få som giftet seg, fikk ikke mange barn. Dette ble i rik monn kompensert av stor ekstern søkning til skolene. I 1825 hadde de 988 elever, hvorav 790 kom utenfra. Det ble undervist i historie, geografi og språk, og barna lærte langt mer enn i allmueskolen.

De gamle levde i forventning om døden, som innebar et gjensyn med ektefeller, brødre og søstre i de himmelske koravdelinger - "die oberen Chöre". Begravelsene hadde derfor et lyst preg – ingen sørgeklær, men hornmusikk som ledet prosesjonen ut på kirkegården, "der Gottesacker"

Hverdagslivet og arbeid er også en del av gudstjenesten i brødremenighetens liv. Det vises i håndverkets gjennomførte kvalitet og stilfulle enkelthet. Den fornuftige og praktiske

⁸⁸ Thyssen 1967 s72 : disse kunne også gjennomføres som gruppesamtaler - "sprechen in klasse"

⁸⁹ ibid s92 : mange i bevegelsen hadde dog hevdet dette - også Spangenberg (note77)

⁹⁰ ibid s88

⁹¹ Antallet gifte øker med 40 frem til 1815, og utgjør da 100 av 650. ibid tabell s63

⁹² ibid s92

utforming av byen speiler opplysningstidens idealer.⁹³ Menigheten hadde en blanding av privat- og fellesøkonomi. Alle typer håndverk ble drevet i kolonien, og kvaliteten på varene var av høy klasse. Varene ble solgt gjennom Handelshuset "Spielwerg", eiet av fellesskapet, men driften forestått av en ekstern kjøpmann.

Kolonien sendte også ut diaspora-arbeidere, særlig rundt om i Danmark, men også til Norge. Christiansfeld overtok mye av den rollen som Herrnhut hadde i bevegelsens første tid. Norge fikk mange av sine brødreagenter her fra, f.eks. Nils Johannes Holm (Christiania) og Stephan Due (Stavanger).

Skolene og oppdragelses-anstalten fikk elever fra Norge, særlig først på 1800-tallet. Henrik Wergelands søster Camilla gikk i to år fra 1827 på "Pigekostskolen". Nordmannen Peder Treschow (1760-1827) var menighetens prest fra 1799-1811.⁹⁴ Hans Nielsen Hauge besøkte kolonien i 1804, sikkert tiltrukket av deres dyktighet innen håndverk og næringsvirksomhet. I samtaler kom det også til en øket forståelse mellom han og Treschow innen lærespørsmål.⁹⁵ Menighetens handelshus "Spielwerg & Co" kjøpte i 1794 Nedre Slottsgt. 15/17 i Christiania. Her bodde forstanderen, og sosiseteten hadde sine samlinger.⁹⁶

97

⁹³ Christiansfeld Centret / Brødremenigheten / Oplysning og glad pietisme
<http://www.christiansfeldcentret.dk/00038/>

⁹⁴ Fra Drammen og bror til Nils Treschow, se Dansk biografisk leksikon / Treschow, Peter :
<http://runeberg.org/dbl/17/0512.html>

⁹⁵ Bang 1910 s321ff og Aarflot 1967 s245

⁹⁶ Thrap 1908 s 70

⁹⁷ Emblemet til "Brødremenigheden i Christiansfeld". Menigheten er aktiv også i dag, med 345 medlemmer, hvorav 131 bor i byen. Se Grenseforeningen / Brødremenigheden, i Christiansfeld
<http://www.graenseforeningen.dk/artikel/3636> og <http://www.christiansfeldcentret.dk/00038/>

III Niels Johannes Holm - brødreagent i Christiania.

1. Årene 1778 - 1820

Niels Johannes Holm ble født i Sønder Farup en liten by rett sør for Ribe på Jylland i 1778. Faren var skredder, og familien hadde det trangt økonomisk. Foreldrene ble grepet av den herrnhutiske vekkelsen, og familien flyttet derfor til Tyrstrup rett ved brødrekolonien i Christiansfeld i 1792. Sønnen begynte som lærling hos en hanskemaker i kolonien. Hans eldre bror ble tatt opp i menigheten, og Nils J. Holm søkte flere ganger om det sammen. Men *loddet* falt aldri ut til hans fordel. Han har et sterkt ønske om "å leve for frelserens ansikt",⁹⁸ og søkte derfor andre kolonier. Til sist trakk man et blankt lodd ved hans søknad til Neuwied ved Rhinen, og etter forespørsel til Herrnhut, godtok de hans kandidatur i 1794. Med deltagelse i nattverden 9. desember 1797 ble Holm regnet som fullverdig medlem. Men det gikk ikke lang tid før han kom på kant med ledelsen: allerede året etter ble han nektet nattverden, og i 1801 ble han ekskludert sammen med fire andre "slette mennesker".⁹⁹ Årsaken var "morskab" - de hadde spilt i orkesteret på byens danselokale. Medvirkende til avgjørelsen var nok også Holms misnøye med arbeidet. Ønsket om å drive med regnskap ble ikke imøtekommet - han ble isteden flyttet fra skredderstuen til lakkererverkstedet. Det skulle gå 15 år før han ble tatt opp i menigheten igjen.

Etter utelukkelsen ble Holm boende i Rhinbyen. Det var en tung tid for den forsmådde broder. Han kunne ikke akseptere beslutningen som frelserens avgjørelse, men følte seg "trådt på foten av Gejstligheden". Derfor søkte han flere ganger om å bli tatt inn i menigheten igjen, mens han arbeidet som lakkerer i byen. Eldsterådet var steile, men sendte til sist et "anbefalingsbrev" til Christiansfeld da han ønsket å dra tilbake dit. Han ble avvist her også, men dro allikevel i 1805. I kolonien fikk han oppholde seg som gjest, og måtte skaffe seg arbeid selv. I disse år hadde Christiansfeld også betydning for Norge. Hauge var på besøk i 1804, og året etter ble to arbeidere sendt nordover: C. L. Clausen til Christiania, og H. P. Bau til Vanse ved Farsund. Holm søkte på nytt opptagelse i menigheten. Det ble imidlertid trukket "det blanke Lod", og avgjørelsen ble utsatt. Holdt antar at det var på dette tidspunkt Holm begynte som skribent. En anonym artikkel i et tidsskrift må være fra hans hånd - både emne og stil minner om Holms senere forfatterskap. Den utløste for øvrig en hissig feide.

At Holm i denne tid utviklet sine åndsevner og talenter, fremgår også av hans "Lebenslauf" i Christiansfeld. Men forholdet til fellesskapet ble ikke bedre. Eldsterådet "har

⁹⁸ Holdt, Jens : *Niels Johannes Holm 1778-1845 : et blad af Brødremenighedens historie* Lunde 1937 s34

⁹⁹ *ibid* s50

årsak til at tro, at hans Inflydelse paa andre Beboere i Brødrehuset ikke er god ". Nettene måtte han derfor tilbringe hos faren i Tyrstrup.

I 1808 skaffet menighetens prest, Peder Treschow, Holm stilling som huslærer hos prost Boesen på Fyn. Her ble han i nesten fire år. I tillegg til å undervise prostens fire gutter, brukte han fritiden på egen utdanning. Undervisningen, særlig religion, trivdes han godt med. Samtidig var det en tung tid åndelig. Han skrev brev til broder Graf, som ble hans fortrolige etter eksklusjonen i Neuwied. Denne rådet til "lær saa meget, du kan fatte af Mathematik, Sprog og Slikt, men i Hiertet vorde ved Frelserens Naade som et Barn".¹⁰⁰

I årene 1811-13 var Holm huslærer i Seest ved Kolding. Ved farens død i 1812 arvet han de fleste av brødremenighetens skrifter. Studiet av disse overbeviste han om at loddtrekning ikke kunne brukes for å vite "Frelserens vilje". Han meddelte sine synspunkter i brev til eldsterådet i Christiansfeld. Henvendelsen ble positivt tatt imot, og de ba om forlatelse hvis det var begått urett. Gjenopptagelse skulle vurderes. Stor var derfor skuffelsen ved et nytt avslag, - man ba han henvende seg til en annen menighet.¹⁰¹ Dette anså han naturlig nok som nytteløst, og Napoleonskrigene gjorde det dessuten vanskelige å reise nedover kontinentet. Avtalen i Seest var i ferd med å løpe ut. Heldigvis fikk han samtidig med avslaget tilbud om jobb som privatseminarlærer i Aabenraa. Årene her mintes Holm siden som noen av "de lifligste i sit Liv". Han fikk tid til egne studier, særlig arbeid med Det nye testamentet på gresk. Sogneprest Matthiesen, som hadde tilbudt Holm stillingen, stod i nær tilknytning til Brødremenigheten. Deres vennskap fikk stor betydning for Holms utvikling. Matthiesen var aktiv medlem i det "Danske Selskab til fremme av evangelisk erkjennelse" som virket for Bibel- og traktatarbeidet.¹⁰²

Holm leste også i denne perioden med stor interesse artikler av den kirkelige skribent Matthias Claudius. Han var sterkt antirasjonalistisk, og politisk konservativ.¹⁰³ Holm tilegnet seg dennes tanker og litterære stil. Det er påtagelig i de stadig hyppigere artikler han presenterte i tidsskriftet "Lyra".¹⁰⁴

I 1815 avla Holm en eksamen som gav han formell kvalifikasjon til lærergjerning. Det skjedde ved en bispevisitas, hvor han ble eksaminert av generalsuperintendent Adler. Han så seg med Matthiesens hjelp om etter en ny og bedre lønnet stilling. Den nybakte skolelærer hadde imidlertid ikke hellet med seg.

¹⁰⁰ Holdt 1937 s70

¹⁰¹ ibid s74

¹⁰² ibid s66 : stiftet i 1800, gav ut tidsskriftet "Evangelisk Magazin for danske Sandhedselskere", og hadde fra 1810 sitt årsmøte i Christiansfeld.

¹⁰³ ibid s80 ff

¹⁰⁴ ibid s83

Derfor brukte han all sin energi på et nytt fremstøt om gjenopptagelse i Christiansfeld: "Nu eller aldrig er det Tidspunktet for denne Tibagevenden" skriver han til eldsterådet. Den kvalifiserte lærer ville gjerne ha arbeidet som lakkerer, hvis han bare fikk bli med i menigheten igjen.: "Min grænseløse Fordærvelse gjør meg den Sjælepleie til en Nødvendighet, som kan faas i Christiansfeld".¹⁰⁵ Eldsterådet følte nok det sterke presset fra Holm vanskelig. De ba han derfor henvende seg direkte til overledelsen i Herrnhut med sin sak. Holm skrev en søknad som ble sendt nedover sammen med et følgeskriv fra Christiansfeld. Man uttrykte uro for at han lett kunne påvirke unge mennesker, med sin trang til å angripe og forsvare. De mislikte også den polemiske tone i hans forfatterskap. En brødrevenn burde i ord og liv være en enkel bekjenner. De mente Holm ville passe bedre inn i en engelsk eller amerikansk menighet. I april 1816 falt avgjørelsen om Frelserens vilje, igjen "etter loddets stadfestelse": han ble tatt opp i menigheten igjen med full adgang til nattverden, også i Christiansfeld. Samtidig ble det tatt hensyn til Christiansfelds betenkeligheter: Holm utpekes til lærergjerning ved en kostskole i England. Han fikk beskjed om ikke å vente for lenge med avreise, og dro i begynnelsen av juli gjennom Holstein til fristaden Altona. Herfra gikk ferden med lasteskip til Hull, og videre til kostskolen i Fulneck.

Kildematerialet fra tiden i England er beskjedent, og ingen brev fra Holm er bevart i Herrnhut. Senere beretninger viser at han underviste i fransk, tysk og musikk og matematikk. Av kolleger fremheves særlig en senere jødemisjonær i Konstantinopel, Hartley. De bodde under samme tak i tre år, og delte matematikkens gleder. Utenom arbeidet var han predikant og medvirket i indremisjonsarbeidet. Særlig engasjert var han i *søndagsskolearbeidet*. Her hadde England vært et foregangsland. Det ble startet opp blant fattige i Gloucester i 1780, og omfattet både barn og voksne. Den erfaring Holm fikk med barnearbeid i England, var en viktig ressurs for ham i trosformidling overfor barn senere.

I løpet av de fire år i England våknet også interessen for *misjonsarbeidet*. Etter Napoleonkrigene fikk dette et kraftig oppsving. Nye misjonsforeninger ble stiftet, og de eksisterende konsolidert. Holm fikk et nært forhold til og stor respekt for Christian Ignatius la Trobe, herrnhuternes leder i London, som også var sterkt engasjert i misjonsarbeidet. Trobe er også blitt kalt "brødremenighetens engelske komponist", og Holm ble betatt av hans musikalske begavelse. Det sterkeste inntrykk av et brennende misjonsengasjement fikk han i møte med den svenske afrikamisjonær Hans Peter Hallbeck, som var i London før sin siste

¹⁰⁵ ibid s96

utreise i 1816. De hadde en samtale som grep Holm sterkt. Hallbeck var rikt begavet, men viste stor ydmykhet og hadde et tjenersinn.¹⁰⁶

Holm tok med seg fra England et positivt inntrykk av britenes tro og virksomhet. Han fikk impulser som utgjorde en viktig balanse mot bevegelsens tyske preg. Samtidig var han reflektert, f.eks. overfor deler av den engelske misjonspraksis.

I 1820 ble Holm kalt til forstander for sosiseteten i Christiania. Før avreise til Norge var Holm på et kort besøk i Christiansfeld. Her ble han gift med svenskfødte Maria Augusta Giærling. Hun var valgt ved loddet, som begge godkjente. 13. mai 1820 ankom de fra Kolding til Drammen med båt. To dager senere når de fram til Christiania.

2. Brødrevennenes stilling i Norge ved Holms ankomst.

Holdt sier at det som fantes av lekmannskristendom i tiden før Hauge var "af herrnhutisk Oprindelse og Farve".¹⁰⁷ Det samme hevder Heggtveit om "de.. hendøende Rester af tidligere Vækkelser",¹⁰⁸ og A.C.Bang om "det bevist kristelige liv".¹⁰⁹ Det kan som nevnt ha sammenheng med at den herrnhutiske fromhet viste seg mer slitesterk blant presteskapet i møte med rasjonalistiske tanker. Og det var nettopp prestene som var de lovlige, og viktigste ledere for religiøse samlinger under konventikkelpakaten. Dessuten fikk herrnhutismen, med sitt fornemme opphav, de fleste steder god tilslutning fra folk i det øvre samfunnslag. Jeg har nevnt Drammen og Bergen, men det samme ser en også i Christiania, Larvik, Holmestrand og senere i Stavanger. Det var nok ikke uvesentlig på den tiden å ha rike kjøpmenn, rådmenn, leger m.m. blant sine tilhengere. Bevegelsen bar nå også mer preg av stabilitet enn av vekkelse. Situasjonen ble nok ansett som mindre farlig nå enn når den "urolige kandidat" Gert Hansen reiste omkring. Det ble heller ikke fostret forkynnere innenlands, og forstandere som kom fra kontinentet, virket stort sett i den sosiseteten de var kalt til.¹¹⁰ Generelt bærer siste del at det 18. århundre preg av tilbakegang for brødrenes virksomhet.

På *Vanse* (Lista), holdt vekkelsen seg lengst. Hit kom herrnhutismen først i 1767, da Søren Bugge (1721-1794) ble sogneprest. Bugge tok teologisk embetseksamen 1743, og virket deretter som kateket ved "Børnehuset" i Christiania. Her kom han i kontakt med brødrevennene, og var knyttet til dem resten av livet.¹¹¹ Under hans virke på *Vanse* ble "halve

¹⁰⁶ *ibid* s113

¹⁰⁷ *ibid* s114

¹⁰⁸ Heggtveit, Hallvard.G. *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede : et Bidrag til dens Historie* Christiania 1905-1920 s826

¹⁰⁹ Bang 1910 s78

¹¹⁰ Seierstad 1923 s155ff

¹¹¹ Dansk biografisk leksikon / Bugge, Søren på <http://runeberg.org/dbl/3/0244.html>

Listerland herrnhutisk".¹¹² Bugge ble i 1790 etterfulgt av sin sønn, Peter Olivarius. Han tilegnet seg i studietiden rasjonalistiske synspunkter, og vaklet mellom disse og brødremenighetens lære - en "theologus bifrons". I tillegg til prestevirke og samvær med brødrene, var han også deltager i distriktets friere selskapsliv. Det hele ble nok vel konfliktfylt, og han søkte seg vekk fra det herrnhutiske Lista til Danmark i 1799.¹¹³ Vennene savnet en leder, og fikk H. P. Bau sendt opp fra Herrnhut i 1805. Bugge ble i 1804 utnevnt til biskop i Trondheim.

Etter Johannes Greens død ble Ole Backer kalt fra Bergen til *Christiania* for å lede virksomheten der. Backer var sønn av en kjøpmann fra Holmestrand, og ble med i brødrenes virksomhet i Drammen i 1739. I 1745 traff han Zinzendorf i London, og klarte da å fri seg fra foreldrenes forventninger om en verdslig karriere, og kom i bevegelsens tjeneste i 1746.¹¹⁴ Backer blir i 1784 etterfulgt av Hans Wilhelm Bugge, også han kjøpmannssønn, og bror til Søren Bugge (Vanse). Han ble sterkt påvirket av J. Green, og dro til brødrene i København. Her ble han etter artium lærer ved Waisenhuset 1751. I 1756 ble han opptatt i menigheten i Herrnhut ved en tale av Zinzendorf. Fra 1772 virket han i Bergen. Bugge led av tungsinn, og taklet dårlig den vanskelige situasjon blant brødrene i Bergen. Derfor kom han til Christiania i 1784. Her virket han til 1792, hvorpå han dro til Christiansfeld, hvor han døde samme år.¹¹⁵

I årene som fulgte, var brødrenes aktivitet preget av et "hensygnende Liv".¹¹⁶ Det var tider med både religiøs og politisk turbulens. Bevegelsen var presset av Hauge-vekkelsen. Hauge kjente herrnhutismen fra sogneprest Seebergs virke i Tune under oppveksten. Under reiseårene fra 1796 oppsøkte han herrnhutiske miljøer. I Drammen gikk f.eks. halvparten over til ham, ifølge Hauge selv.¹¹⁷ I tiden etter Hauges fengsling kan nok det innskjerpende forsamlingsforbud også ha rammet brødrene. Men i Drammen hadde de amtmannen på sin side, og fikk fortsette som før.¹¹⁸ De økonomiske og politiske forhold har også virket inn. Både dyrtiden med krigsårene frem til 1814 og de politiske begivenheter etter Kieltraktaten gjorde livsbetingelsen for virksomheten vanskeligere.¹¹⁹

¹¹² Thrap 1908 s42f - se også *Biskop Claus Pavels's Autobiographi*, tilgjengelig på NBdigital http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008100712001

¹¹³ Aarflot 1967 s300f

¹¹⁴ Thrap1908 s37

¹¹⁵ ibid s39f

¹¹⁶ Holdt 1937 s117

¹¹⁷ Øverland 2005 s38

¹¹⁸ Thrap 1908 s26

¹¹⁹ ibid s55

3. Oppstart av virksomheten i Christiania- kongens godkjennelse.

Holm kom til Norge for å avløse C. L. Clausen i Christiania, som var tilårskommen, og skulle tilbake til Danmark. Holm skulle også ha ansvaret for brødrevennene i områdene rundt, og i Drammen. Miljøet bestod nå av eldre folk, for det meste kvinner. Spielweg & Co eide som nevnt N. Slottsgate 15/17, og her flyttet Holm inn etter sin forgjenger. Samlingene skulle holdes på "Salen" i andre etasje.¹²⁰

Ganske snart dro Holm ut til Kråkstad i Ski for å besøke prost Jens Hørby. Han var brødrevenn, og hadde kontakter i Christiansfeld. Om møtet med de gjenværende venner i hovedstaden hadde vært noe nedslående, var samtalen med den aldrende Hørby til stor oppmuntring. Han samtykket i Holms ønske om å holde *åpne samlinger* i brødresalen. Dette var i tråd med den praksis de hadde i England. I Norge gjaldt imidlertid konventikkelplakaten fortsatt, og deltagelsen begrenset seg til de innskrevne medlemmer. Disse var heller ikke uten videre positive til forslaget, men Holm brøt igjennom og annonserte åpne møter. De skulle holdes søndag ettermiddag kl 17. Det ble raskt folksomt på "øvresalen", ja sågar så fullt at folk måtte stå på gangen. I Christiania var det mest folk fra enklere borgerskap i kretsen, men nå kom nysgjerrige fra alle samfunnslag. Særlig var det et markant innslag fra det akademiske miljøet, og blant dem mange teologiske studenter. Etter hvert kom det reaksjoner på møtene, og de ble innrapportert til biskop Frederik Julius Bech. Han var rasjonalistisk preget, og skulle vurdere saken. Holm forstod da at noe burde gjøres, og besøkte derfor kirkestatsråden med en skrevet søknad.¹²¹ **Niels Treschow** (1751-1833) vokste opp i brødremenigheten i Drammen, og Holm kjente hans bror både fra Christiansfeld og England. Treschow var en rasjonalistisk preget filosof, men samtidig liberal og positiv til brødrenes virksomhet. Holm fikk tillatelse til å fortsette med offentlige forsamlinger, men ble samtidig rådet til å ta spørsmålet opp med biskopen. Først drøftet Holm saken med rådmann Erik Nicolai Saxild (1787-1846), og prost Hørby. Saxild hadde vært på møtene, og var en viktig medhjelper. Samtalen med biskopen ble positiv. Han godkjente virksomheten, og ba kun Holm sende inn en skriftlig melding til politimesteren. Dermed virket saken avgjort, og de offentlige møter fortsatte.

Utover høsten ble det imidlertid økende misnøye i byens presteskap over Holms møter. De brukte konventikkelplakaten til støtte for sine synspunkter. Det tvang seg derfor frem at virksomheten måtte prøves mot denne, og søknad sendes til kongen. Treschow og ekspedisjonssjef P. C. Holst var Holms støttespillere og rådgivere i prosessen. De mente at plakaten ikke kunne sies å gjelde herrnhuterne etter konsesjonen gitt til Christiansfeld i

¹²⁰ Seierstad 1923 s166.

¹²¹ Ibid s159

1771.¹²² Søknaden ble sendt i oktober med et følgeskriv fra presteskabet. De gav ingen støtte til virksomheten, selv om de uttalte seg positivt om Holm. Det var ikke behov for slik form for offentlig forkynnelse – det var nok av gudstjenester i byen. Man var tydeligvis ikke interessert i en konkurrerende "aktivitetsmenighet". Stiftsprost Sigward gikk også i mot søknaden i en betenkning. Selv om Holms møter var oppbyggelige, måtte det finnes normer som sikret mot "Sectvæsenets mange og farlig avveje". Til dette var det utdannede og godkjente presteskap best skikket. Biskopen støttet prosten og krevde at møtene måtte være forpliktet på konventikkelplakaten. Dvs. møter bare for innskrevne medlemmer med årlig innsending av medlemslister. Treschow som gjerne så at Holm fikk drive videre, ba biskopen utrede saken på nytt. Bech gav den nye brødreforstanderen godt skussmål, men fryktet konsekvensene på sikt ved å gi en slik konsesjon til sosieteten. Statsråden støttet biskopen i hans betenkeligheter, men foreslo i sin innstilling til kongen "..at det derimod maa være Supplicaten tilladt *for sin Person* og saalænge Øvrigheden ikke maatte finde, at nogen Skade derved stiftes, fremdeles som hidtil at give Personer uden for Socitetet, som attraae det, adgang til at bivaane.." Kongen tiltrådte dette i februar 1822, og saken ble dermed avgjort i Holms favør. Konventikkel-reguleringen fikk med denne resolusjonen et alvorlig skudd for baugen.¹²³

Møte med Hauge og hans venner.

Holm fikk snart etter sin ankomst invitasjon til å besøke Hans Nielsen Hauge (1771-1824) i hans hjem på Bredtvedt. De møttes i august, og fikk gjensidig respekt for hverandre. Holm opplevde Hauge som sterkere og klarere i sin tale "uaktet den bondeart", enn i sine skrifter. Det personlige møte førte ikke til noe nært forhold mellom. Selv om de begge representerte lekmannskristendommen, var de gjensidig skeptiske til hverandres teologi, og forskjellige som mennesker. Men Hauge besøkte Holms forsamling, og de brevvekslet frem til Hauges død.

Thomas Amble, klokker og lærer i Christiania, var Hauges dyktige medarbeider. I ham fikk Holm en god venn. Det var nok Ambles fortjeneste at Hauge modererte sine synspunkter på brødremenigheten i sin kirkehistorie. Det var et smertelig tap for Holm at Amble døde alt høsten 1822.¹²⁴

Et par måneder senere skulle Holm få møte flere av Hauges venner i Trondheim.

¹²² Holdt 1937 s 124 og 128

¹²³ Seierstad 1923 s161

¹²⁴ Aarflot 1967 s309 og Holdt 1937 s234ff. Holm satt ved Ambles dødsleie og skriver senere "Efter ingen har jeg grædt saa mange Taarer som efter denne. Frelseren alene ved, hvad han var for mig. Her er ingen, der kan erstatte ham for mig."

4 Holm og P.O.Bugge - brødrevennene i Trondheim.

Nyheten om avgjørelsen i Christiania nådde også Trondheim. Her var Peder Olivarius Bugge (1764-1849) fortsatt biskop (se ovenfor). Bugge hadde som nevnt en oppvekst sterkt preget av brødremenigheten. I 1776 var han med sin onkel Hans Wilhelm Bugge til Herrnhut, og bodde deretter fem år hos han i Bergen inntil han begynte på universitetet i 1782. Før han kom til Trondheim, var han fem år prest i Fredericia i Danmark. I 1790 skrev han en herrnhutisk prekensamling.¹²⁵ Men det var ikke først og fremst disse synspunkter som gjorde at han fikk bispestolen. Hans doktorgrad fra 1795 var sterkt rasjonalistisk preget. Som opplysningsteolog var hans interesse for skolevesenet og ungdommens kunnskaper viktige. Politisk var Bugge også en "bifrons". Han var i 1814 en varm tilhenger av arveprins Christian Fredrik, og dennes rådgiver på Eidsvoll. Fire år senere hyllet han Carl Johan ved kroningen i Trondheim, og ironiserte over folkets misbruk av friheten. Det resulterte i opptøyer, hvor Bugge fikk knust et vindu i prestegården. Steinene var pakket inn i papir med latinske og norske spottord. Denne sjokkerte opplevelsen forandret biskopen, og han "søkte attende til gamle stigar".¹²⁶ Støttet av den aldrende Peder Treschow (se ovenfor), trakk han seg tilbake fra politiske engasjement og ble for resten av livet en trofast brødrevenn. Som den første i landet startet han utgivelsen av et misjonsblad,¹²⁷ og fra 1822 holdt han ukentlige bibellesninger i Domkirken. I Trondheim fantes "en handfull herrnhutarar",¹²⁸ men bibelkveldene samlet også haugianere. Det kom til en vekkelse, og biskopen trengte hjelp til "sjælepleie". Han fryktet nok at den kunne ta en svermerisk vending, og bli farlig "om det kom en Cromwell!"¹²⁹

Bugge hadde to sønner i Christiania som gikk på møtene i sositeten, og de hadde nok fortalt om Holm. I september skriver han til denne, "Kjære broder..", og spør om han vil komme opp ved juletider. Holm svarer i oktober. Han delte biskopens bekymring over at de vakte "forfalder til Gerningsrefærdighet". Det hadde han sett og selv erfart. For å bringe den rette forståelse av "den apostoliske tale" hadde Gud "udvalgt det..ringe for Verden". Det var hans "underfulde Førelse" at Brødrene ikke var blitt utstøtt fra den evangeliske kirkes samfunn. Men deres virke burde nå være som "surdejgen". Gud hadde "ladet oss forstå at denne vor Virksomhed skal ske *i al stilhed*".¹³⁰ For denne "surdeigsvirksomhet" var sjelesorgen

¹²⁵ *Betragtninger over de aarlige søn- og helligdags evangelier* Se SNL, Peter Olivarius Bugge

http://snl.no/Peter_Olivarius_Bugge

¹²⁶ Seierstad 1923 s161

¹²⁷ *Efterretninger om Evangelii Fremgang i alle Verdens-Dele* (årg. 1–2, 1821–22) se SNL

http://snl.no/Peter_Olivarius_Bugge

Ifølge Holdt s122 oversettelse av et svensk blad

¹²⁸ Seierstad 1923 s161

¹²⁹ Thrap 1908 s75f

¹³⁰ Holdt 1937 s136f

et viktig redskap. Den stod sentralt i kolonilivet, og var etter Holms forståelse også et viktig virkemiddel i diasporaen.

Holm dårlige helse gjorde han noe reservert mot reisen til Trondheim vinterstid, men han dro etter at biskopen hadde sendt enda en oppfordring. Han ankom Trondheim 11. desember etter en slitsom reise på 9 dager reise - delvis med slede. Møtet med haugianerne ble langt fra oppløftende, de var mistenksomme og tilbakeholdne. Først lille julaften smeltet isen. Holm fortalte og skrev julevers for barna – til det var han en mester. I julen ble det stor bevegelse i Haugeflokken. Mange var stemt for å gå over til brødrevennene - som kjøpmennene Vullum og Arnt Solem. Den første var Holms vert under oppholdet, og hadde nærmet seg brødrevennene. Han hadde endog bygget nytt hus med "sal". Solem var en av Hauges nærmeste venner, og en dyktig handelsmann. Nyttårsaften ble det en gripende samling - "under Bøn og mange Taarer" lovet de hverandre å arbeide for en sosietet. Solem var dog ikke til stede, muligens holdt tilbake av sin sterke kone, Randi.¹³¹ Da Solems etter Hauges død flyttet til Christiania, ble hun tent på Grundtvigs ideer. Hun fikk med seg mannen, som skrev til Grundtvig. De besøkte han begge i København. Randi var et driftig kvinnfolk, og styrte i stor grad møtevirksomheten.

Etter nyttårskvelden fulgte dager med mange samlinger og samtaler. Holm dro tilbake til Christiania i slutten av januar. Han var sliten, men lykkelige og omtalte i sin innberetning til Herrnhut dagene i Trondheim som "de skjønneste i sitt liv".

Etablering av sosietetet gikk imidlertid ikke like greit her som i hovedstaden. Det var Bugge som var pådriver for saken, og han gikk etter Holms mening for raskt frem. De kalte slesvigeren M.H. Windekilde til forstander, og han ankom i september. Biskopen hadde i mellomtiden kjøpt hus med sal og bolig (i sin svigersønns navn). Det ble så sendt søknad om kongelig godkjenning. Av fem underskrifter var tre sannsynligvis fiktive navn.¹³² Det var ingen haugianere blant dem. Søknaden ble tilstedt av det teologiske fakultet, med Hersleb og Stenersens underskrifter, som mente at "Brødremenighedens folk er en Garanti for, at der ikke skal befryktes Sektvæsen". Alle Trondheims myndigheter og prester gikk imidlertid imot. Seierstad mener de var "skræmde av Haugerørsla". Man argumenterte for at det heller burde strammes inn på lovene. Presteskapet så i Windekilde en konkurrent: en godkjennelse ville bli tatt som tegn på at de ikke gjorde jobben sin.¹³³ Biskopen talte selvfølgelig varmt for

¹³¹ *ibid* s 138f, og Thrap 1908 s 76f

¹³² Thrap 1908 s78

¹³³ Seierstad 1923 s162

godkjennelse, og imøtegikk de lokale myndigheters argumenter.¹³⁴ Kirkedepartementet mente tillatelse kunne gis her som i Christiania, men den massive, lokale motstand ble tillagt større vekt, og søknaden ble derfor ikke anbefalt. Avslaget kom fra Stockholm i november 1824. I 1825 dro Windekilde fra byen. Det hele endte altså med en gedigen nedtur etter de oppløftende dagene knappe to år tidligere. Men saken stod i utgangspunktet heller ikke så godt som i Christiania. Her var det snakk om en ny virksomhet, og myndigheten var derfor mer mistenksomme.¹³⁵

Holm og Bugge opprettholdt sitt gode forhold. De brevvekslet, og biskopen understøttet Holm økonomisk.

5.Holm og de teologiske studenter og prester.

I 1813 ble Det Kongelige Frederiks Universitet åpnet i Christiania. Gjennom de neste tyve år var Stener Johannes Stenersen og Svend Borchmann Hersleb de eneste ansatte ved Det teologiske fakultet. Begge var påvirket av N. F. S. Grundtvig, og studentene fikk dermed en undervisning preget av oppgjør med den rasjonalistiske teologi. Mange av disse fikk Holm kontakt med. Noen kom på samlingene av nysgjerrighet. De ble tiltrukket av den nye aktivitet, og fengslet av den livlige forteller med "klogt Hoved og varmt Hjerte". Som vist i Christiansfeld besatt han en evne til å tiltrekke og engasjere unge mennesker.¹³⁶ Holm fikk også et nært og fortrolig forhold til flere av studentene, hvorav noen ble opptatt i sosiseteten. Den første av disse var **Gabriel Kirsebom Kielland** (1796-1854), som ble medlem i 1823. Kielland begynte studier ved universitetet i Christiania i 1816, og ble cand.theol. 1824.¹³⁷ Han ble invitert til søndagssamlingene av en medstudent, Frølich, som var sterkt engasjert. Senere traff han Holm hos rådmann Saxild. Det ble også starten på et livslangt vennskap mellom Holm og Kiellandfamilien. Den unge student ble tent av brødrevennenes idé, og følte han måtte "forlade Alt og ile til Brødrenes elskelige Samfund". Kielland ble i 1824 prest på Finnøy. Senere var han sentral ved opprettelsen av Det Norske Misjonsselskap i 1842 og Den Norske Israelsmisjon i 1844.

Høsten 1823 ble også høydepunktet for aktiviteten i brødresalen. Det kunne være opptil 180 på møtene, i en sal som tok 70. Det var flere som meldte seg inn i sosiseteten, bl.a.

¹³⁴ Holm har virket for saken: han fikk med Treschows hjelp audiens hos kronprinsen da denne var i Christiania. Men altså til ingen nytte : Holdt 1937 s140

¹³⁵ Seierstad 1923 s162

¹³⁶ Holdt 1937 s142

¹³⁷ ibid s144 : Kielland ble interessert i Brødremenigheten ved lesning av en tysk kommentar til Johannes Åpenbaring som utpekte de forfulgte herrnhuterne til endetidens seirende menighet. Denne "sande Menighed" ville han tilhøre.

biskop Bugges sønn, Søren Bruun Bugge (1798-1886), lektor i filosofi på universitetet. Holm mente selv at allsangen var en viktig grunn til at folk kom. De har også nå fått en tidligere bassanger fra teateret som forsanger. Han var en av tre offiserer som etter Holms ankomst hadde forlatt militæret og begynt på teologistudiet. En annen av disse var Nils Stockfleth (1787-1866), som etter studiet dro til Vadsø for å virke blant samene.¹³⁸ Thrap regner opp 17 norske prester som hadde mer eller mindre kontakt med Holm og hans forsamling. Seks av disse ble trofaste brødrevenner resten av livet. To andre som fikk stor innflytelse på norsk kirkehistorie var **Andreas Grimelund** (1812-1896) og **Gustav Adolph Lammers** (1802-1878). Grimelund bodde hos og fikk undervisning av Holm fra han var ni år.¹³⁹ I 1826 kom han til Gabriel Kielland på Finnøy, Holms "disippel", hvor han ble konfirmert og fikk videre undervisning. Han ble cand.theol. 1835, og overtok fra samme år driften av farens gård i Vestre Aker. I tillegg til lokalpolitiske verv, underviste han og fortsatte sine studier. Fra 1844 var han prest, først i Nannestad, deretter i Ullensaker. Grimelund overtok etter Wexels som lærer i pastoralteologi, ved det praktisk-teologiske seminar (opprettet 1848) i 1852. Hans *Forelæsninger over praktisk Theologie* (utgitt i 1856) bryter med Wexels embetstenkning, og begrunner kirkens, som den troende menighet, eget ansvar for undervisning og oppbyggelse. Grimelund virket på seminaret samtidig med at Gisle Johnson var lærer ved Det teologiske fakultet. Sammen var de med på å forme menighetssynet hos de kommende prester.¹⁴⁰ I 1856 ble Grimelund sokneprest i Gjerpen ved Skien, og ble her konfrontert med sterkt kirkekritiske holdninger i kjølevannet av Lammers virke. Fra 1861–83 var han biskop i Trondheim.¹⁴¹ Han opprettholdt et nært forhold til lekfolket og indremisjonen.¹⁴²

Lammers fulgte undervisning på Den Kongelige Tegneskole, samtidig med teologistudiene. Under studiet kom han på Holms møter, og skal her ha funnet Kristus som sin frelser.¹⁴³ I 1827 avla han praktisk teologisk eksamen, og ble samme år ansatt som hospitalprest i Trondheim. Året etter uttrykte Holm i brev til Herrnhut en spesiell forventning

¹³⁸ Ble senere språkforsker, og regnes som grunnlegger av det samiske skriftspråk. Se SNL, Nils Stockfleth http://snl.no/nbl_biografi/Nils_Stockfleth/utdypning.

Ifølge Thrap tenkte han neppe noen gang å slutte seg til Brødremenigheten; deres sentimentalitet tiltalte ikke "hans lutherske naturlighet" Thrap 1908 s64

¹³⁹ Grimelund-familien (som bodde på Grimelund gård på Holmen i Vestre Aker) var i slekt med brødrevenner på Siverud, og det var derfor naturlig at de tiltrodde Holm oppdragelsen av sønnen. Thrap 1908 s 65

¹⁴⁰ Aarflot 1967 s 427

¹⁴¹ I den korte levnetsbeskrivelse som ble opplest ved Grimelunds bispeinnvielse het det: "de varme Vidnesbyrd om den lidende Frelser, som han hørte i Barneaarene i sin Opdragers Huus, gjorde et uudslettelig Indtryk på hans Sind og vendte det allerede da hen paa Ønsket om engang som Præst i en Menighed ogsaa selv at avlegge Vidnesbyrd om den Herres Dyder..." Holdt 1937 s197

¹⁴² Aarflot 167 s 446

¹⁴³ Danbolt, Erling *Presten G. A. Lammers for og mot frimenighetstanken* Oslo 1963 s3, med referanse til Holms brev til Herrnhut 16/7 1828

til ham. I de åtte år Lammers var i Trondheim, samarbeider han nært med biskop Bugge. Han utgav *Psalme-Skat* - en samling av pietistisk pregede salmer fra Danmark. Videre utgav han en tysk kirkehistorie, og forsvarte der Herrnhutismen, samtidig som den ble rost for misjonsarbeidet.¹⁴⁴ Lammers virke vil for øvrig bli behandlet mer utfyllende senere i oppgaven. Det kan bare nevnes her at det er lite sannsynlig at det var noen sterk personlig kontakt mellom Lammers og Holm, i og med at han bare omtales kort i to brev.¹⁴⁵ Et nært forhold fikk derimot Holm i sine Christiania-år til **Wilhelm Andreas Wexels** (1797-1866), fra 1819 kateket ved Vår Frelses Kirke.

6.Holm og Wexels.

Wexels vokste opp i København, og kom til Norge i 1814. Faren var født her, og ble i dette år leder for de norske glassverk. Sønnen tok teologisk embetseksamen i 1818, med de beste karakterer. Allerede i det første personlige brev som Holm sender til Herrnhut, datert 23.4.1821, forteller han om Wexels. Det går frem at de har hatt kontakt fra høsten det foregående år. Året etter forteller han at de treffes ukentlig. Høsten 1823 er Wexels kommet i en religiøs krise. Han er tydeligvis ute av balanse, opptrer "ligesom forrykt" og holder en ubehersket preken.¹⁴⁶ Den rikt begavede teolog er presset av mye arbeid. Han har siden barndommen båret på et tungsinn, føler på eget hovmod og mangel på kjærlighet. Holm blir på denne tid hans sjelesørger og hjelper til et åndelig gjennombrudd: "Da var det for ham, som vilde Herren si: La du det nu være godt ! Derfor er jeg jo din Frelser, du kan altid frit komme til meg !" ¹⁴⁷

10. oktober tok Holm, bl.a. sammen med sosietetens nye medlemmer Bugge og Kielland, del i nattverdfeiringen hos Wexels i Vår Frelses Kirke. Altergangen var forberedt søndagen før i brødresalen, med lesning fra Spangenberg's troselære. Wexels var med her, og det var sterk "bevegelse" i forsamlingen. Etter nattverdfeiring var det samling hos Holm. Wexels kom i ornat, og fortalte om "en saa mæktig Følelse af Herrens Nærhed som aldrig før" under gudstjenesten. Holdt omtaler opplevelsen som "Højdepunktet i samklagen" mellom de to.¹⁴⁸ Holm var beveget, og skrev inspirert "en meget frydefuld takkesalme". Guldbrandsen har i *Nattverden i norsk kirkeliv* studert denne feiring nærmere, og viser at den gav et godt

¹⁴⁴ For dette får han en sterk påtale i Wexels *Tidsskrift for Kirkekrønike og Christelige Theologi* av Chr.J.Sandberg ibid s4.

¹⁴⁵ til Herrnhut 16/7 1828 og 30/6 1832, se Holdt 1937 s379ff

¹⁴⁶ Aarflot 1967 s 314

¹⁴⁷ Holdt 1937 s157 og Thrap, Daniel *Wilhelm Andreas Wexels : Livs- og Tidsbillede* Christiania 1905 s11f (tilgjengelig på NBdigital http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006112000074)

¹⁴⁸ Holdt 1937 s155f

bilde av brødremenighetens rike nattverdliv. Han mener at dette kunne hatt mye å tilføre den norske kirke.¹⁴⁹

Wexels giftet seg i desember 1823, og i det påfølgende år hadde også de to familier et nært forhold. Det sjelesørgeriske forhold resulterte imidlertid ikke i noe disippelskap. Wexels opparbeidet derimot en forsterket pastoral identitet, og ble mer kritisk til brødremenighetens "Lægmandskirke". Det har tydeligvis heller ikke hjulpet at professor Heinrich Steffens talte varmt om dem i en samtale de hadde i 1824. Han mente at N. F. S. Grundtvigs (hans fetter) ensidige fordømmelse av Zinzendorf skyldtes mangel på kunnskap.¹⁵⁰

Hvor mye Wexels har lest av Grundtvig skrifter før 1825 er usikkert. Men i denne høst kom det bekjente *Kirkens gjenmæle*, som innleder perioden i hans forfatterskap som kalles "den kirkelige anskuelse". Tidligere stod han i kampen mot rasjonalismen for en nyortodoks holdning, og hevdet skriftens ukrenkelighet (verbalinspirasjon). "Gjenmælet" kom som et svar på professor H. G. Clausens *Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*. Clausen fremholder her at forholdet til Kristus og dermed til skriften er konstituerende for den enkeltes forhold til kirken. Grundtvig, derimot, hevder nå at kirkens grunnvoll ikke var skriften, men bekjennelsen og sakramentene. Kirken var som historisk størrelse til før Bibelen. Dette nye fokus på kirken som en levende realitet samlet rundt bekjennelsen og sakramenter, tente også Wexels. Han finner her mere av sin "egen teologiske Linie end i Brødresalen".¹⁵¹ Året etter innleder Wexels en brevkontakt med Grundtvig, og sender en artikkel til hans teologiske månedstidsskrift. Grundtvigs svar er ikke bare oppløftende idet han taler nedsettende om Wexels lærere Hersleb og Stenersen. Det første personlige møte året etter i København lever heller ikke opp til forventningene, - særlig er Brødrevennene et betent tema. Wexels er tross alt mer positiv til dem enn Grundtvig.¹⁵² Det skal gå tre år før Wexels skriver igjen.

Med Holm samarbeider Wexels videre i disse år. I 1828 utgis en norsk utgave av den svenske predikant L. C. Retzius postille *Livets sande vej*. Ideen er Holms, men både Wexels og to blad Bugge, far og sønn, har bidratt med omarbeidelsen av prekenstoffet. Boken var et veldedighetsarbeid med tanke på fattige, og ble derfor priset lavt. 1500 eksemplarer ble solgt i løpet av de første ni måneder, og den kom i utallige opplag.¹⁵³

¹⁴⁹ Gulbrandsen, Birger *Nattverden i norsk kirkeliv* Norvegia Sacra 1948 s164f Med forberedelses møte, skriftemål, kjærlighetsmåltid (i form av te-selskaper) og takkemøte etter nattverden.

¹⁵⁰ Holdt 1937 s 158 jfr Grundtvigs karakteristik: "den ugudelige Zinzendorf", i *Verdens Krønike 1812 og Udsigt over Verdens-Krøniken 1817*

¹⁵¹ Holdt 1937 s159

¹⁵² Thrap 1905 s32ff: Grundtvig mente at de som "djevelens barn", ikke kunne komme til sannhets erkjennelse (?)

¹⁵³ ibid s25, Thrap 1908 s71 og Holdt 1937 s182

Samme år står Wexels og Holm også sammen i en norsk variant av Grundtvig-oppgjøret. Da forfatter den pensjonerte statsråd Treschow *Christendommens Aand eller den evangeliske lære*. Wexels ser dette som en parallell til Clausens skrift, og føler seg straks kallet til "gjenmæle". Han får også støtte året etter av sogneprest Iver Hesselberg i Grue som da utgir *Gjenlyd fra Fjeldet af Christ-Kirkens Røst*.¹⁵⁴ Påvirkningen fra Schleiermacher er forøvrig tydelig både hos Clausen og Treschow.¹⁵⁵ Holm bidrar med tre kapitler i Wexels svarskrift. De skrives pseudonymt under overskriften "Breve fra Martin til Peter". Skriftet fører til en heftig diskusjon. Både i form av svarskrift fra Treschow, og en intens avispolemik. Det er særlig Wexels som for sin nidkjærhet får gjennomgå.¹⁵⁶ Henrik Wergeland bidrar også i debatten, og håner han under pseudonymet "Tartuffe". Holdt mener at hele svarskriftet preges av at begge forfattere har samarbeidet, av det at begge bidragene har en lik disposisjon. Det er tydelig at Holm må være arkitekten bak, mener han: også i Wexels "brev" i svarskriftet fornemmer man Holms moderasjon. Uten denne ville skriftet i tråd med Grundtvig vært langt mer hensynsløst. Holdt vurderer også Holms innlegg som det beste. Det er uangripelig i sin allmenngyldighet, skrevet av en sjelesørger og et medmenneske. Med bruk av en "defensiv polemikk" stiller han seg ved motstanderens side under "Guds Ånds Herredømme og Tugt".¹⁵⁷ I forhold til dette fremstår Wexels i striden som teolog og predikant.¹⁵⁸

Samarbeidet om skriftet har nok også vært en prosess hvor de har fjernet seg fra hverandre. For Wexels blir Holm for blek i lærespørsmål, typisk for herrnhutismen. Selv utvikler han en tydelig høykirkelig profil, inspirert av Grundtvig. Han nærmer seg et oppgjør med Holms lekmannskristendom,¹⁵⁹ og blir stadig mer reservert overfor det utenomkirkelige arbeid. Når Holm året etter utgir salmeboken *Harpen*, blir forholdet mellom dem enda kjøligere. De har sannsynligvis i de foregående år sammen med to andre samarbeidet om utgivelse av en salmebok, men arbeidet stoppet opp.¹⁶⁰ At Holm på så kort tid lyktes i å utgi en egen salmebok, har nok falt Wexels tungt for brystet. Innholdet var heller ikke etter hans hjerte.

¹⁵⁴ Dette " faar en mindre haard Medfart, da den ikke mangler videnskabeligt Anstrøg og røber omhyggelig Skriftfortolkning, men ikke er fri for deklamatorik Svulst." Thrap 1905 s20

¹⁵⁵ Thrap 1905 s18f : "Bogen, der er rationalistisk, hører ikke til de værste.... Det synes at være Schleiermacher, der gaar igjen i Ytringer som denne: Religion bestaar i Følelser.. "

¹⁵⁶ Holms bidrag karakteriseres av H.N Clausen som " gjennomtrængte af forfejlet Barnlighed i Fremstilling og Udtryk". Ibid s20 og Holdt 1937 s169

¹⁵⁷ Holdt 1937 162ff

¹⁵⁸ Thrap 1905 s22 : "Overalt: Wexels er et Vidne, og man lægger Bogen fra sig med den Tanke, at han vidner mere, end han argumenterer".

¹⁵⁹ ibid s 172f

¹⁶⁰ Thrap 1905 s15f : Christian Delphin og Christian Ulrich Sundt

I 1831 gjenopptar Wexels brevvekslingen med Grundtvig, og sender samtidig en artikkel til Lindbergs nystartede *Maanedsskrift for Christendom og Historie* i København, under tittelen *Kort Udsigt over Kirkens nuværende Tilstand i Norge*. Her gjøres det opp status overfor lekmannskristendom og lavkirkelighet. Han skriver:

"Et altfor sørgeligt Tegn og grueligt Vidnesbyrd om Kirkens Forfald hos os og dens Tjeneres Utroskab vilde det være, om Folket skulde nødes til at hente sin Christendom, søge sin aandelige Oplysning og vente sin Gjenfødelse fra Brødremenigheden eller Haugianerne eller noget lignende Samfund".¹⁶¹

Wexels forståelse av brødrevenner og haugianere som en samlet motstander, fører til at de konsoliderer seg. Samme høst inviterer boktrykker Christopher Grøndahl (1784-1864) Holm sammen med flere ledende haugianere til sitt landsted, Bakkehaugen. Ifølge Holms innberetning til Herrnhut taler de positivt om Brødremenigheten, og han opplever at flere har nærmet seg hans "evangeliske" kristendomsforståelse. Forsoningen er også resultat av en utvikling som har pågått over tid. Holms misjonsblad fra 1827 har virket samlende, og haugianere har sendt barn til skole i Christiansfeld.¹⁶²

Wexels gir forøvrig Holm kredit i skriftet for "adskillige Kundskaber og varm Følelse for Guds Riges Anliggender". Hans skrifter hadde dog hatt "større christeligt Værd om de i Sprog, i Ideernes Udvikling og Fremstillingsmaade havde holdt sig nærmere til Bibelordets Character og Aand".¹⁶³ Intet nevner han om deres nære personlige forhold. Holm svarer ikke offentlig på artikkelen, men skildrer bruddet med Wexels utførlig i brev til Herrnhut året etter. Etter hans mening utroper Wexels seg i skriftet som "den norske Grundtvig". Holm påpeker også motsetningen mellom de to i synet på troens kamp og hvile, hvor begge påberoper seg Luther. Wexels "teologstolthet" opprører dessuten lekmannen.¹⁶⁴

I de påfølgende år har de litt kontakt og samarbeide i forbindelse med bibeloversettelse. Men i kirkesynet er det skapt en avgrunn mellom dem. Holm engstes også for at Wexels etter hans avreise skal overta misjonsbladet, og gjøre det til noe helt annet. I det siste år hvor Holm er skrøpelig og nedbrutt, synes det personlig forhold igjen å være bedre, og Wexels sender sågar sine sønner til bibelundervisning hos ham. Holdt forstår striden mellom de to også som et resultat av deres stolte personligheter, og at Wexels som den yngre har behov for å frigjøre seg.¹⁶⁵

¹⁶¹ Holdt 1937 s174 (fra Lindberg, J.C: *Maanedsskrift for Kristendom og Historie* I, 491 ff.)

¹⁶² Thrap 1905 s25f og 1908 s69f

¹⁶³ Holdt 1937 s174

¹⁶⁴ Hs brev til Herrnhut 30.06.1832 og 24.06.1833 - Holdt 1937 s175

¹⁶⁵ Holdt 1937 s177 jfr s160 : i brev fra 15.02.1827 skriver Holm om "det skjulte hovmod" de begge lider under.

7 Misjon og misjonsblad.

Holm hadde vokst opp med brødrevenenes misjonsiver, og under Englands-oppholdet fikk han sterke impulser som han tok med seg til Norge. Fra første dag talte han varmt for misjonens sak. Ved Holms ankomst var biskop Bugge i Trondheim allerede aktiv foregangsmann for ideen. Han holdt misjonsmøte i Domkirken, og samlet inn kollekt som ble sendt til Herrnhut.¹⁶⁶ Fra 1821 gav han et par år ut et svensk misjonsblad i oversettelse - *Etterretninger om Evangelii Fremgang i alle Verdens Dele*.

Sammen med boktrykker Grøndahl prøvde Holm samme år å få utgitt en norsk oversettelse av herrnhutiske misjonsberetninger. Det var imidlertid ikke nok interessenter.¹⁶⁷ Holms misjonsengasjement tente imidlertid flere av hans tilhørere, bl.a. Gabriel Kielland og Wexels.

Student Jørgen Wright Cappelen, fra herrnhuterhjem i Drammen, kom i 1826 hjem fra opphold på misjonsskole i Basel, for å tenne misjonsgløden i Norge. Han foretok reiser hvor han informerte, og etablerte *innsamlingskomiteer*. Det ble dannet en slik i Christiania hvor Wexels og haugianeren Grøndahl var med. Holm holdt seg utenfor denne, han følte seg forpliktet til å promotere brødrevenenes egen misjon. Også Wexels gikk med "bladtanker" i disse dager. Han ønsket nok mer et teologisk tidsskrift, på linje med *Theologisk Maanedsskrift* som Grundtvig og Rudelbach gav ut i København.¹⁶⁸

Holm ville gi ut et rent misjonsblad, og forbildet var *Barmer Missionsblatt* som startet dette år.¹⁶⁹ Allerede i januar 1827 sendte Holm ut første nummer av *Norsk Missions-blad*. Det var et folkelig blad med enkle historier fra misjonsmarken, ganske tynt, men kom til gjengjeld hver annen uke. Holm var allerede en kjent forfatter av oppbyggelige skrifter, og bladet solgte godt fra første stund.¹⁷⁰ Thrap synes imidlertid at det kommer dårlig ut sammenlignet med Bugges utgivelse noen år tidligere. Denne hadde større utsyn, og mer teologiske dybde.¹⁷¹ Holdt mener den samme kritikk kan rettes mot Acta, som Holm holder frem som sitt forbilde. Bladets grunnpreg skal være vitnesbyrdet, ikke troslærdommen. Men det skal reflektere like mye troens kamp og prøvelse. Det er ikke menneskets dyktighet, men Guds verk som skal fremstilles. Og det sterkeste vitnesbyrd er menighetslivet - "der leves i Missionærens lille

¹⁶⁶ Thrap 1905 s119 : Bidragsytere var bl.a. tre av Trondheims rikeste - E. Vullum, F. Bing og Schmidt .

¹⁶⁷ Aarflot 1967 s328 : Hauge skal ha tegnet seg, men anbefalte det tydeligvis ikke til sine venner.

¹⁶⁸ Holdt 1937 s 185f og Thrap 1908 s67

¹⁶⁹ Barmen misjonsforening ble stiftet i 1818, og var forløper til den Rhinske Misjonen. Den hadde en økumenisk profil med både lutherske og reformerte deltagere. Samarbeidet nært med Baselmisjonen. Kilde : *The Rhenish Mission in South Africa and Namibia* http://www.safrika.org/rhenish_en.html

¹⁷⁰ etter 5 år var det oppe i 1000 eks. - større enn Morgenbladet Aarflot 1967 s 329

¹⁷¹ Thrap 1905 s119 og 1908 s67

Husmenighet".¹⁷² Det er *hjertekristendommen* som skal utbres, - fokus er på liv, ikke på lære. Om misjonsbladets innhold ikke berømmes av Thrap, erkjenner han at det ble folkelesning. Særlig viktig var det at bladet ble populært blant Hauges venner. De var sultefôret på slikt stoff,- i hans skrifter fant de lite om hedninger og misjon. Dermed bidro Holms blad "væsentlig til at forene Herrnhutere og Haugianere". Thraps kritikk er for øvrig ikke helt rettferdig, i og med at bladet også inneholdt annet stoff. Holm bringer jevnlig bokanmeldelser, og i 1830 er et helt nummer viet Confessio Augustana jubileet. Holm erklærer at kampen for "Christum alene" har blitt ført videre fra Luther gjennom pietistene og Zinzendorf. Han roser også Grundtvig for å ha tatt et oppgjør med vantroen i rasjonalismens filosofiske drakt. Desverre, sier Holm, har han ikke syn for "Bibelens læge Kristendom".

Holms misjonsengasjement var trolig også en viktig spore for Niels Otto Tank (1800-1864)¹⁷³. I 1830 ble han medlem av societeten i Christiania.¹⁷⁴ Fire år senere dro han til Christiansfeld. Her fikk han ansvar for forretningene, og ble to år senere leder for Brødrehuset. I 1841 dro han som misjonær til Surinam på nordøstkysten av Sør-Amerika. Det tropiske klima var anstrengende: mange misjonærer døde av malaria, og tre år senere mistet han sin gravide hustru. Tank engasjerte seg sterkt i slavenes kår, og minnes som landets viktigste slavemotstander. Tilbake i Europa giftet han seg på nytt i Nederland med den rike Caroline van der Meulen. De dro i 1850 til Wisconsin, hvor fattige norske og danske "settlere" hadde bedt om hjelp. Her kjøpte han opp land, og dannet en herrnhutisk koloni, Ephraim. Tank ville bygge et kristokratisk samfunn, med felleseie. Dette klarte han imidlertid ikke å få gjennomført, og mange forlot kolonien. Selv ble han boende her til sin død i 1864. Hjemmet hans er Wisconsins eldste bevarte hus.

Holm fremmet også misjonens sak ved reiser i områdene rundt Oslofjorden. Han holdt kontakt med små grupper av brødrevenner og sendte brev med nyheter fra misjonsarbeidet. De sendte igjen bidrag til misjonen.¹⁷⁵

7.1 Misjonsforeninger og Misjonsselskap.

I 1826, på samme tid som Cappelen informerte om Baselmisjon i Stavangerdistriktet, reiste Carl von Bülow (1787-1867) rundt som predikant og traktatmisjonær i det samme område.

¹⁷² Holdt 1937 s188 - Idealet er Acta 2 :46f

¹⁷³ SNL / OttoTank http://snl.no/nbl_biografi/Otto_Tank/utdypning

¹⁷⁴ ibid : Sønn til trelasthandler, skipsreder, godseier og omstridt politiker Carsten Tank (1766–1832).Hans mor, Cathrine von Cappelen kom fra i Skien, og var sterkt preget av herrnhutisk fromhet. Hun var søster til Diedrik og Peder von Cappelen. Sistnevnte brukseier (Eidsfos Verk og Kongsberg jernverk), forretningsmann og brødrevenn i Drammen.

¹⁷⁵ Aarflot 1967 s312

Han representerte et engelsk selskap, med oppgave å starte underavdelinger av dette. "The Continental Society for the Diffusion of Religious Knowledge over the Continent of Europe" hadde, som navnet sier, til hensikt å vekke det kristne liv i landet, ikke å promotere ytre misjon. Hans Nilsen Hauge hadde truffet Bülow rundt 1820, da han reiste på Østlandet, men fant ikke helt å kunne ikke godta hans lære. I Stavanger fikk han heller ingen inngang blant haugianerne. De kunne ikke godta hans negative forhold til statskirken, ei heller hans ønske om å stifte foreninger.¹⁷⁶ De var ellers positive til ideene, og støttet derfor saken økonomisk.¹⁷⁷ Det var derfor blant byens brødrevenner at han fant inngang. "Selskab til fremme af Guds Rige" ble stiftet i desember 1826 med tyve deltagere. I ledelsen satt Søren Daniel Schiøtz,¹⁷⁸ Svend Svendsen,¹⁷⁹ og brødrene Caspar og Gabriel Kielland (sogneprest på Finnøy). Bülow så som sagt denne som en ren "indre" misjonsforening. Men i hans fravær året etter fikk den i herrnhutisk ånd raskt fokus på ytre misjon, og tok navnet "Stavanger Misjonsforening".¹⁸⁰

Brødrevennene hadde på denne tiden tydeligvis et dynamisk fellesskap i Stavanger, og deres entusiasme var medrivende. Ragnhild Hærem,¹⁸¹ som kom fra haugianerne, fant sitt åndelige hjem her. Hun ble en kvinnelig pioner i det frivillige organisasjonsarbeidet. Særlig innen fattigpleien og barnearbeidet gjorde hun en stor innsats. Etter ektemannens død i 1841 satt hun som enke med 7 barn, og drev handel frem til 1848. Deretter arbeidet hun på barneasyl, og startet småbarnskole i sitt hjem. Et annet eksempel på at miljøet engasjerte kvinner, er Gustava Kielland,¹⁸² Gabriels hustru. Hun kalles "kvinneforeningenes mor", og startet senere den første kvinnelige misjonsforening i Lyngdal.

Dannelsen av misjonsforeninger er et typisk utslag av "assosiasjonsånden" som stadig mer preget samfunnet utover 1800-tallet. Embetsstanden ble svekket. Sosiale endringer skapte et åpnere samfunn. Det ble dannet interessegrupper på tvers av familie og stavnsbånd. På det religiøse området var det brødrevennene som i den første perioden førte an med sin interesse for det organiserte fellesskap. Haugianerne var i tråd med Hauges testamente skeptiske til foreningsdannelser utenfor kirkens ramme. Dette gjaldt også grundtvigianerne som etter 1825

¹⁷⁶ ibid s331f

¹⁷⁷ sannsynligvis ved å kjøpe bøker og traktater - Bülow var *kolportør*. Thrap 1908 s81

¹⁷⁸ jurist, postmester. Hybelkamerat til Gabriel Kielland i Christiania kilde SNL / Søren Schiøtz http://snl.no/nbl_biografi/S%C3%B8ren_Schi%C3%B8tz/utdypning

¹⁷⁹ kjømann, senere en pioner i søndagsskole-arbeidet (ibid)

¹⁸⁰ Thrap 1908 s81 : da Bülow kom tilbake året etter, viste han seg som en "vidtgaende Sekterer", og hadde ingen kontakt med foreningen.

Aarflot 1967 s 333 : Han pleiet litt kontakt med grupper av herrnhutere og "De sterktroende", men ble snart utvist fra landet.

¹⁸¹ SNL / Ragnild Hærem http://snl.no/nbl_biografi/Ragnild_H%C3%A6rem/utdypning

¹⁸² SNL Gustava Kielland http://snl.no/nbl_biografi/Gustava_Kielland/utdypning

hadde et sterkt kirkelig anliggende. Senere nærmet Grundtvig seg lekfolket i sin "folkelige anskuelse".¹⁸³

I de nærmeste år ble det imidlertid ikke stiftet flere foreninger. Det skyldes nok haugianernes manglende tilslutning, og at brødrene som "fromme Mænd, virkede i Stilhed" etter at Bülow, "En Sekterer af reneste Vand",¹⁸⁴ ble bortvist fra området.¹⁸⁵

Først i 1835 fikk man en misjonsforening i Farsund, stiftet av Hans Christian Knudsen (1816-1863). Støttet av faren og brødrene i Stavanger dro han samme år til misjonsskolen i Barmen. Fire år senere kom han entusiastisk tilbake. Sammen med faren dro han i 1839-40 langs kysten fra Christiania til Sunnhordland og agiterer for misjonssaken. Det resulterer i en mengde nye foreninger, bl.a. i Christiania med tilslutning av herrnhutiske påvirkede studenter.¹⁸⁶ Endog på steder hvor det for det meste fantes haugianere ble det dannet foreninger. Det hadde tydeligvis skjedd en mentalitetsendring også blant dem.¹⁸⁷ Knudsen ønsket å reise ut som misjonær, og fremmet i den forbindelse tanken om et *eget norsk misjonsselskap*. Dette lavkirkelige initiativ møtte markert motstand innen deler av presteskaper.¹⁸⁸ Han dro derfor tilbake til Barmen og ble ordinert 6. mai 1841. Som første nordmann ble han sendt som misjonær til Afrika.

Tanken om et landsomfattende misjonsselskap, som Knudsen hadde unnfanget, førte til at Stavangerforeningen sendte ut et sirkulære i august 1840, med forespørsel til 24 foreninger om de støttet tanken.¹⁸⁹ De fleste var betenkte. Brødrene dominerte fortsatt foreningene så lenge konventikkelplakaten stod ved lag. Først når haugianerhøvdingen John Haugvaldstad (1770-1850) tente på ideen fikk den vind i seilene. Stavangerforeningen sendte ut et nytt brev i 1841, og responsen var nå langt mer positiv.¹⁹⁰ Året etter ble det sendt et rundskriv som annonserte det konstituerende møte 8. august 1842. Christiania-foreningen, som nå var grundtvigiansk preget og støttet av Wexels, svarte at de ikke kunne delta. De anså misjonen som kirkens sak, og støtte opp om cand. theol. Hans Paludan Smith Schreuder (1817-1882), som ønsket å reise ut med kirkens velsignelse. De mente at det heller ikke var nødvendig med en eventuell misjonærutdanning utenfor universitetet. Brevet var forfattet av

¹⁸³ Aarflot 1967 s 324f og Norsk Kirkehistorie 2005 s185f.

¹⁸⁴ Thrap 1905 s124

¹⁸⁵ Stavangerforeningen blir reorganisert i 1834, uten at haugianerne blir med (Aarflot 1967 s336)

¹⁸⁶ ibid s337

¹⁸⁷ "Bondestortingene" i 1835 og 39 stemte for avskaffe konventikkelplakaten, hvilket skjedde i 1842. (ibids 336f)

¹⁸⁸ SNL / Hans Christian Knudsen http://snl.no/nbl_biografi/Hans_Christian_Knudsen/utdypning.

¹⁸⁹ Brevet var signert Søren Daniel Schjøtz - se SNL / Søren Schjøtz http://snl.no/nbl_biografi/S%C3%B8ren_Schi%C3%B8tz/utdypning

¹⁹⁰ Brevet rettes nå til *misjonsvenner*, undertegnet misjonsvenner i Stavanger. Det favner således videre ved også å inkludere det arbeid som ble drevet ut fra *misjonskomiteene*. Aarflot 1967 s338

Andreas Hauge (1815-1892), Hans Nielsen Huges sønn. I Christiania ble det opprettet egen komité til støtte for Schreuders utreise.¹⁹¹ Året etter kom imidlertid denne og det nystiftede misjonsselskap frem til et kompromiss som innebar at Schreuder ble Misjonsselskapets første utsending. Det ble reorganisert i 1846, og inndelt i kretser etter bispedømmene. Andreas Hauge ble dets første sekretær.

Til generalforsamlingen i Christiania i 1846 etter den vellykkede samlingsprosess skrev Wexels en misjonssalme, som ble avsunget i en fullsatt Vår Frelzers Kirke:

Å, tenk når engang samles skal
de frelstes menighet
av alle folkeslekters tall
i himlens herlighet !

Her gis misjonstanken og Misjonsselskapet konsolidering et eskatologisk utsyn.¹⁹²

Brødrevennene i Stavanger stod også bak stiftelsen av "Forening af Israels Venner" i 1844, med Søren Daniel Schiøtz som den første formann. Han overtok i 1850 utgivelsen av Holms *Norsk Missions-blad*, og gav det navnet *Missionsblad for Israel*. Det eksisterer fortsatt som organ for Den Norske Israelsmisjon.

Det er særlig John Nomes (1904-1980) fortjeneste at brødrevennenes betydning i norsk misjonshistorie ble klarlagt. Ved Misjonsselskapets 100-årsjubileum i 1942 ble det utgitt et verk om dets historie. Nome skrev innføringsbindet: *Demringstid i Norge - fra misjonsinteresse til misjonsselskap*. Her tar han, ved bruk av sosiologiske synspunkter, et oppgjør med den eksisterende forståelsen av haugianernes rolle i utviklingen. Han viser at det var brødrevennenes menighetssyn som gav grobunn for misjonsforeningene.

Dr. theol. Erling Danbolt tok sin doktorgrad i 1947 på *Misjonstankens gjennombrudd i Norge, I, Misjonsappellens tid: 1800-1830*. Her går han imot Nomes fremstilling, og mener at både haugianernes og prestenes rolle ble undervurdert. Han hevder at interesse for misjonen ble vakt blant prester ved traktater fra Rønne allerede i 1822. Den samfunnsmessige utvikling og foreningsdannelsene kommer forøvrig lite frem i Danbolts arbeid.¹⁹³

8.Salmeboken Harpen.

Steffen Arndal fremhever i sitt doktorgradsarbeide den sentrale plass sangen har i religiøs vekking, så vel som i politiske og sosiale bevegelser. Den er viktig både for det personlige, sosiale, historisk og misjonerende aspekt ved bevegelsene. Salmesangen ble også en vesentlig

¹⁹¹ lik Wexels "Baselkomité" fra 1826.

¹⁹² Aarflot 1967 s344

¹⁹³ ibid 326ff og Diesen, Ingulf *Veiryddere* Ansgar, Oslo 1980 s 24f

del av den pietistiske fromhet. Fra slutten av 1600-tallet kom det en mengde nye salmer og melodier. Pietismens store salmedikter i Danmark/Norge var Hans Adolph Brorson (1694-1764). I tillegg til å skrive egne salmer, oversatte og gjendiktet han mange eldre tyske.¹⁹⁴

Sangen hadde også en stor plass i brødrevennenes liv. Ifølge Zinzendorf kunne ingen tale sidestilles med menighetens fellessang. Den var *grunnformen* i koloniens religiøse liv. I menighetens hyppige samlinger, som sjelden varte lenger enn tre kvarter, ble alle lesninger rammet inn av sang. De bar et liturgisk preg, men lederen hadde frihet til å stemme i vers ved passende anledninger. Typisk var det også en "Singstunde" hver kveld kl. 21.¹⁹⁵

Holm bar med seg troen på denne fellesskapets "uudblivelige Livs-Ytring" da han kom til Norge.¹⁹⁶ I England hadde han blitt kjent med en forbedret utgave av den tyske brødresalmeboken. Her hadde man foretatt gjendiktninger, fornyet språket og skåret ned på antall vers. En lignende revisjon mente Holm måtte gjøres i Christiania. Her brukte sosieteten "Aandelig psalmer og vers", som ikke var bra nok. Den bestod av et utvalg tyske brødresalmer i dårlig oversettelse, samt noen kirkesalmer. Holm erstattet den straks med et utvalg kjernesalmer fra Kingo og Pontoppidan, som Saxild hadde fortatt. Wexels mente at også kirken trengte en ny salmebok til erstatning for den rasjonalistisk pregede man hadde. Idealet var den svenske kirkesalmebok ved J. O. Wallin fra 1819. Wexels har nok også i en periode samarbeidet med Holm om en kirkesalmebok.¹⁹⁷

Holm viste sin poetiske åre ved å utgi (anonymt) *Tanker på hjemveien* i 1823. Dette var et lite hefte, hvor han hadde omskrevet sine prekener til salmevers. Tanken om en større salmebok ble aktuell i 1824, da Holm fikk oversendt et utkast til en ny salmebok fra Danmark. Dette var utarbeidet av presten S. C. Salling for "Det danske Selskab" (se ovenfor), og var tenkt å kunne brukes både i kirkene og brødreversamlingene.¹⁹⁸ Utkastet var etter Holms mening langt fra tilfredsstillende. Mange av tekstene var for "filosofiske", preget både av "forkastelig" rasjonalisme og ortodoksi. Han savnet en klarere evangelisk linje. "Selskabet" var heller ikke fornøyd med Sallings forslag. De gav imidlertid ikke Holm noe oppdrag. Han

¹⁹⁴ Arndal, Steffen: "*Den store hvide Flok vi see-*": H.A. Brorson og tysk pietistisk vækkelsessang Odense 1989 s149ff.

Arndal hevder også at Brorsons senere salmer, publisert posthumt i *Svanesang*, bærer preg av hans nære og konfliktfylte forhold til herrnhutismen. Disse salmene tilhører en annen sjanger, og er mer å ligne med åndelige sanger. De er mer egnet til personlig oppbyggelse enn menighetssang, og mangler det sosiale og misjonerende aspekt. Melodiene er også mer avanserte og virtuose.(ibid s331-341)

¹⁹⁵ Thyssen 1967 s 54

¹⁹⁶ Holdt 1937 s209

¹⁹⁷ jfr Thrap 1905 s15f

¹⁹⁸ Norendal, Herman *Salmedikning og salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869*, Norvegia Sacra 1929 s39 og Holdt 1937 s211

ble utålmodig, og informerte til sist Herrnhut i februar 1827 om at han hadde satt i gang et prosjekt med egen salmebok.

Arbeidet var nok mer krevende en den entusiastiske Holm hadde forestilt seg. Det måtte gjøres ved siden av alt annet skrive- og forkynnerarbeid. Han hadde kun litt hjelp av professor Bugge, som kom med innspill uten å være noen "versemaker". I juli 1829 nådde Holm målet med 366 nummer - en salme for hver dag i året. Verket ble utgitt anonymt, og fikk tittelen *HARPEN*.

Harpen,
en
Psalmebog.

Christus
er bleven os af Gud til Viisdom og Retfærdighed
og Helliggjørelse og Forløsning. 1 Cor. 1, 30.

Tittelbladet ble preget med bilde av en firestrengt harpe, og en referanse til 1. Kor 1 :30 :
"Christus er bleven os af Gud til Viisdom og Retfærdighed og Helliggjørelse og Forløsning."
Boken åpner med en syv sider lang "Fortale". Her begrunnes behovet for en ny salmebok.
Videre gjøres bl.a. rede for prinsipper ved bearbeidelse av eksisterende materiale, kilder og inndeling. Som en grunnregel ønsket Holm å fornye formen i de gamle salmer, uten å forandre innholdet. Han prøvde, ved Bugges hjelp å gjennomføre "Reine sprache, Reines Metrum" og å unngå "kraftløshet og alt som kan støtte egenrettferdigheten".¹⁹⁹ De gamle salmer inneholdt en evangelisk kraft som burde beholdes. At denne hang sammen med

¹⁹⁹ innberetning Herrnhut 13.07.1829 Norendal 1929 s43f

poesien, og ble stilt i fare ved oversettelser / gjendiktninger var han klar over.²⁰⁰ Holm har stort sett lyktes i sitt forehavende når det gjelder fornyelsen av formen. Det vil si at språket er modernisert, og et rent versemønster er fulgt. Men både Nilsen, Norendal og Holdt er imidlertid enig om mange gamle salmer har tapt sin karakter ved hans bearbeidelser. Det gjelder f. eks. "Vor Gud er oss saa fast en borg". Denne er i følge Holdt omformet for mye i Holms brødreånd, og har mistet mye av sin språklige kraft.²⁰¹

Jesu død er et tema som løper gjennom hele boken. Det dukker opp i nesten hver salme, og gjør den på en måte enstonig. Denne stadige gjentakelse av brødrevennens teologiske hovedanliggende kan imidlertid pedagogiske sett betraktes som bokens styrke.²⁰² For Holm var det maktpåliggende å lage en salmebok for brødremenigheten som kunne bidra til å dempe Grundtvigs kritikk av deres spiritualitet. Både når det gjaldt det erotiske bildespråket og den uvirksomme hvilen i nåden.²⁰³ Stort sett modifiseres derfor sanselige bilder fra den tyske utgaven. Når han en sjelden gang bruker uttrykk som "Kjærlighedens brynde", mener Holdt at det er for rimets skyld.²⁰⁴

Salmene er delt i 42 grupper. De mest omfangsrrike omhandler Guds ord, Jesu lidelse og død, syndserkjennelse og helliggjørelse, og "Christi Menighet - Guds Børns Samfund". Alle salmene har fotnoter med referanser til bibelvers. Boken rommer både oversettelser, gjendiktninger og nye produksjoner. Da ingen av dem bærer forfatterangivelser, kan det i noen tilfeller være vanskelig å skille ut Holms egne salmer da en del av de gamle er sterkt forandret. Av det bearbeidede materialet stammer det aller meste – ca. 150 – fra den tyske *Gesangbuch*. Han har også hentet stoff fra den engelske brødresalmebok (fra 1809), en tysk liturgisk sangbok og fra Wallins kirkesalmebok.²⁰⁵ I underkant av 200 titler kan med rimelig sikkerhet føres tilbake til Holm selv. Flere av disse ble tatt med i Wexels og Lammers

²⁰⁰ "Hvor saare vanskelig imidlertid den saa ofte Ønskede samvittighedsfulde Bearbeidelse af de gamle Psalmer, derom kan alene den dømme, der selv har forsøgt et saadant Arbeide. Man fastsetter, og bør fastsette eengang for Alle, at Forandringerne angaae Formen alene; men ofte finder man ved en erkjendt Nødvendighed af Formens Forandring intet Raad til dennes Udførelse uden noget Tab af den gamle Psalmes forunderlige Kraft. Ja, naar man har virkelig Poesi for sig, hænder det ofte, at man ikke kan blive enig med sig selv om, hvor meget der tilhører blot Formen" Holm, Niels Johannes *Harpen : en Psalme-Bog* 4.oppl Stavanger 1863, fortale sIVf (tilgjengelig på NBdigital http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006082500048)

²⁰¹ Holm 1937 s 218. Norendal mener derimot at den har sluppet relativt lett fra Holms bearbeidelse (1929 s50)

²⁰² ibid s217

²⁰³ jfr *Verdens Krønike 1812*: " ..ja Talen og Sangen om Jesus, hans Blod og hans Saar, er ei allene væmmelig og ubibelsk, men tit saa usømmelig og bespottelig, at Man blues ved at høre det... de vil blive ved at synde for at Naaden kan blive des overflødigere, og prøve paa den formastelige Id, at gøre Jesus til Sydens Tiener." *Kirke-Spejl 32*:" Smagløsheden og Slibrigheden i Grevens Salmebog, hvor der ikke blot vrimlede af Kors og Nagler, Blod og Vunder, men ogsaa af de mest kjødelige Udtryk om det saakaldte aandelige Ægteskab mellem Herren og hans Menighed"

²⁰⁴ Holm 1937 s220

²⁰⁵ *Gesangbuch, zum Gebrauch der evangelischen Brüdergemeine* Barby 1778 Norendal 1929 s42

salmebøker. Alle salmer under rubrikkene "Forældrenes Hjertesuk, Vuggesange og Barnesange" har han skrevet (ifølge forordet). Annensteds går det frem at de tyve nummerne under "Christi Menighet.." også er hans egne.²⁰⁶ Her finner vi også Holms mest kjent salme *Hvor salig er den lille Flok* (nr. 257), som ble tatt med av Landstad, og fortsatt står i Norsk salmebok.²⁰⁷ Vi tar med teksten i originalutgaven her:

Hvor salig er den lille Flok,
Som Jesus kjendes ved! I
ham, sin Frelser, har den
nok Nu og i Evighed. I
Kjærlighed, i Haab og Tro
Den vandrer her, og hist
skal boe Hos ham, naar
Haab og Tro forgaaer, Men
Kjærlighed bestaaer.

2. Men Jesu! er jeg Een
af dem? Kan du mig kalde
din? Staaer jeg for dig som
hine Fem Med Blus i Lam-
pen min? O lad mig til
min Seng ei gaae, Før jeg
herom kan Vished faae, Før
du kan faae det Ord af mig:
"Du veed, jeg elsker dig."

3. Og maatte det med
Graad end skee, At saadant
Svar jeg gav, Saa vil du
naadig til mig see, Og Taar-
en tørre af. Ja, naar kun
du, som Alting veed, hos
mig kan finde Kjærlighed
Og kjende mig iblandt din
Flok Som din, saa har jeg
nok.²⁰⁸

Landstad gjorde et par forandringer i teksten i vers 2: "Blus" forandret han til "lys", og "Men Jesus" til "Min Jesus". Den siste ble det protestert mot, og Holms opprinnelige tekst ble til sist tatt inn i Norsk Salmebok.²⁰⁹ Formulering "naar Haab og Tro forgaaer" i vers 1 ble anklaget for å være ubibelsk og diskutert i Luthersk kirketidende i forbindelse med revisjonen av

²⁰⁶ ifølge innberetning til Herrnhut 13071829 jfr Norendal 1929 s43

²⁰⁷ I Landstad var den plassert under "Til slutning", i Norsk Salmebok under "Lydighet og etterfølgelse"

²⁰⁸ Holm har to bibelreferanser i vers 2 - Matt 25, 1-13 til "blus i lampen", og Joh 21, 15-17 til "Du veed, jeg elsker dig."

²⁰⁹ se *Salmebloggen til Leif Haugen / Hvor salig er den..*

http://leifhaugen.weblogg.no/1237551058_hvor_salig_er_den_lil.html

Landstads salmebok.²¹⁰ Nilsen påpeker at flere av salmene under menighetsrubrikken tydelig har en sekterisk profil.²¹¹ Holdt på sin side understreker den sterke menighetsbevissthet i "Hvor salig er den lille Flok", men innrømmer at den passer best "under lave Lofte, i den lille Almueforsamling".²¹²

Rubrikken "Christi Tilkommelse i Kjødet" åpner med *Gjør Døren høi gjør Porten viid*, som er den mest kjente av Holms oversettelser. Originalen, "Macht hoch die Tür, die Tor macht weit", er skrevet av presten og salmedikteren Georg Weissel (1590-1635). Den er inspirert av Salme 24: "Løft hodene, dere porter, ja, løft dere, eldgamle dører, så ærens konge kan dra inn!" I formen er denne salmen en nyvinning, og den beskrives som et fullendt kunstverk.²¹³ Landstad bearbeidet Holms oversettelse, og den er fortsatt en av våre kjæreste adventssalmer. Nilsen omtaler Holms oversettelse som "aandfull og tiltalende", men sier at Landstads versjon er langt bedre hva angår "inderlighed og norsk tone".²¹⁴

Når det gjelder melodiene, innførte Holm mange ukjente, idet han stort sett brukte Christian Gregors koralbok fra 1784.²¹⁵ Særegent er det at i noen salmer skifter melodiene fra vers til vers.

Harpens utgivelse var annonsert gjennom Misjonsbladet, og ble vennlig mottatt blant haugianerne. I forhold til Hauges salmer var også Holms mer sangbare. Av Grundtvigs tilhengere ble den derimot refusert. De syntes den manglet blikk for troens kamp, og fant også Holms oversettelser for dårlige.

Holdt understreker at for å gi Harpen en rettferdig dom må man ta hensyn til at Holm ikke var en profesjonell salmedikter. Boken er skrevet av en lekmann, og for den jevne befolkning. Den ble aldri noen kirkesalmebok, men ble i følge Holdt mye brukt ved husandakter. Også Thrap berømmer Holm for hans bidrag til å gjenopplive salmesangen i Norge.²¹⁶

²¹⁰ i 1918 og 1919 - i diskusjonen deltok sogneprestene Brochman, Kløvstad og Moe og pastor Dahle.

²¹¹ Nilsen, Halkild *Salmediktning og salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869*, Norvegia Sacra 1928 s111f

²¹² Holdt 1937 s 223

²¹³ se Aanestad, Lars red *Kristen sang og musikk* 1962-1965, bd 1, sp. 752-753 og bd 2, sp. 1110 og *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon / WEISSEL*, Georg <http://www.bbkl.de/w/weissel.shtml> : Mit diesem Lied fand auch eine neue Strophenform ihren Eingang..

²¹⁴ Nilsen 1928 s109

²¹⁵ Koral boken til den tyske Gesangbuch, se ovenfor.

"Hvad Melodierne angaaer, saa har man deels ikke kunnet indskrænke sig til de her i Norden bekjendte, deels har man onsket en større Afvæksling, fordi Sangen bliver mindre levende, naar de samme Melodier altfor ofte forekomme. Melodier, som den gode Smag maa finde uforenelige med christelig Andagt, har man søgt ganske at undgaae. De ved Psalmerne hosføiede smaae Tal ere paa Melodierne i Chr. Gregor's tyske Choralbog." Harpen Fortale s VII, jfr Norendal 1929 s50f

²¹⁶ Thrap 1908 s7

I brødremenigheten fikk *Harpen* et langt liv, og det er den som sterkest har bidratt til å bevare Holms minne. Førsteopplaget på 2000 eksemplarer ble delt på menighetene i Norge og Danmark. Den ble populær på Vestlandet, særlig i Stavangerområdet hvor brødrevennene var mest aktive utover 1800-tallet. Her kom den med nye opplag i 1841 og 1854. Det fjerde opplag kom i 1863, og er i følge tittelbladet "Forlagt af St. Due". Det er Stephan Due (1806-1892), Stavangermenighetens populære forstander gjennom femti år. Boken ble nå utvidet med 334 nummer, plassert under de eksisterende rubrikker. I tillegg til Danmark ble *Harpen* også tatt i bruk av norsk-danske menigheter som ble dannet i Nord-Amerika. Her utkom bokens femte opplag i Ephraim, Wisconsin 1894. Antallet salmer og rubrikker er litt redusert, mens det er føyd til noen av menighetens litanier og liturgier. Sjette og siste opplag kom i Christiansfeld i 1914. Da ble det føyd til 185 salmer, flest av Brorson og . Grundtvig.²¹⁷ I "Brødremenigheden i Christiansfeld" var *Harpen* i bruk til 1959, da den ble erstattet med *Den Danske Salmebog*, supplert med et tillegg.²¹⁸ 130 år er et langt liv, selv for en salmebok.

9. G. A. Lammers og frimenighetene.

Holm omtalte som nevnt ikke Lammers ofte i sine brev, men vi vet han besøkte sosieteten, og der hadde sterke opplevelser: "Etter møtene i Brødresalen var jeg så fylt av glede at jeg måtte legge bånd på meg for ikke å danse gjennom gatene".²¹⁹

Etter å ha fullført studiet flyttet Lammers til Trondheim, hvor han ble institusjonsprest på tukthuset, fattighuset og "Tronkaen"- byens sinnssykehus. Her opplevde han menneskers fattigdom og nød. Samtidig møtte han den bedrestilte del av befolkningen med ansvaret for Angells stiftelser.²²⁰ Snart viste han også sine store evner som predikant, og samlet fulle kirker.

I Trondheim fikk Lammers et nært forhold til familien Bugge. Både biskopen og hans kone var sterkt påvirket av herrnhutismen. Lammers personlighet var preget av ustabilitet og motsetninger. Hans forkynnelse kunne være streng og pietistisk, samtidig som han deltok i byens selskapsliv. Biskopen hadde som kjent levd et omskiftelig liv, fikk nok derfor en spesiell omsorg for den unge presten.²²¹ Flere har påpekt at Lammers labilitet skyldtes et

²¹⁷ Norendal 1929 s 53f

²¹⁸ *Menighedsbladet - Brødremenigheden i Christiansfeld* nr.1 2008 s3 (tilgjengelig på <http://www.sfw.dk/chrfeld/PDF/1-2008.pdf>)

²¹⁹ Sem, Gunnar *Lammers* Forlaget Grenland 2000 s28

²²⁰ ref ibid. Se også SNL http://snl.no/nbl_biografi/Thomas_Angell/utdypning : Thomas Angell (1692-1767) testamenterte, inspirert av Franckes stiftelser i Halle, sin store formue til de fattige. 2/6 skulle gå til skikkelige, fattige enker av bedre stand. For disse ble Thomas Angells Hus bygd, og tatt i bruk 1772. Huset ble forbeholdt enker og andre av kjøpmanns- eller embetsstand.

²²¹ Aarflot 1967 s476

sterkt følelsesliv, som også gjorde han lett påvirkelige av andre.²²² Dette sees gjerne i sammenheng med hans kunstnernatur.²²³ I Trondheim utfoldet han sin kunstneriske kreativitet med en ny altertavle og nytt interiør i hospitalkirken, og ved å tegne en ny sinnssykeanstalt. Holm hevdet i en innberetning til Herrnhut at Lammers bidro til å knytte haugianere og brødrevenner i Trondheim nærmere sammen. I følge Danbolt er det en overdrivelse, og viser til konflikten med haugianeren Elling Eielsen (1804-83).²²⁴ Heller ikke fant han ro i den herrnhutiske tro. Lammers uttrykte senere at det var noe han manglet i Trondheim.²²⁵ Han var en uferdig sjel på vei mot større gjerninger.

I 1835 fikk han embete som sogneprest i Bamle i Telemark. Her fantes ingen brødrevenner, og haugianerne hadde han heller ingen kontakt med. Hans kunstneriske virksomhet fortsatte imidlertid med uforminsket styrke. Han malte, og fikk reist en ny kirke som han selv hadde tegnet. Kreativiteten gikk dessverre utover den gamle middelalderkirken. Den ble revet, og steinene brukt til grunnmur i den nye. Hans prekener hadde fortsatt en streng botstone. Lammers var også politisk aktiv. Etter Formannskapsloven av 1837, ble han valgt til Bamles første ordfører.²²⁶ I tillegg møtte han på stortinget i 1839 og 1842, og stemte for å fjerne konventikkelplakaten.²²⁷ I 1846 - 1847 foretok han en "Helbredelsesreise" nedover kontinentet til Italia. Her oppholdt han seg lengre tid i Roma og "følte seg ikke lite tiltalt af Katholicismen især den kirkelige Ritus".²²⁸

Tynget av mismot og dårlig helse søkte han om forflytning til Skien i 1848. Her holdt han sin tiltredelsespreken i mai året etter. Han kom straks i kontakt med et haugiansk vekkelsesmiljø. Så tidlig som i 1844 var det stiftet en misjonsforening i nabokommunen Solum. Vekkelsen akselererte da den energiske unge forkynneren Olai Skullerud kom til byen i februar 1849, ansatt som lærer ved oppdragelseshuset Hans Cappelens Minde. I dette miljøet ble Lammers en høyt skattet predikant. Han hadde de beste egenskaper: "..en høi statelig skikkelse.. verdig og myndig opptreden..kraftig, klangful stemme..enestående veltalenhet", og forkynte et sterkt botspreget, pietistisk budskap.²²⁹ Allerede i 1850 fikk han bygget et bedehus

²²² NBL VIII s 128

²²³ se f.eks. Berge, Rikard G. A. *Lammers som kunstner* Skien 1940

²²⁴ Danbolt 1963 s 3 og 5, som dog innrømmer dog at konflikten med Eielsen var forståelig: Han var en stridens mann (s5), også kalt "prestehateren": Thorkildsen 1996 s 86. Se også SNL / Elling Eielsen http://snl.no/nbl_biografi/Elling_Eielsen/utdypning

²²⁵ Aarflot 1967 s 476

²²⁶ Sem 2000 s 44

²²⁷ ibid s53-65

²²⁸ Danbolt 1963 s6f: Christen Brun (1846-1917 - *Den lammerske Bevegelse* 1905) mener denne opplevelse var viktig for Lammers når han vendte tilbake til statskirken. I Roma møtte Lammers for øvrig nasjonalromantikeren Andreas Munch (1811-1884) som senere skrev et vakkert minnedikt ved hans død (Sem 2000 s233)

²²⁹ NBL VIII s 128f

på prestegårdens grunn, hvor det ble holdt bibel- og postillesninger, samt misjonsmøter.²³⁰ Utfra denne virksomheten ble landets første indremisjonsforening stiftet i 1853, som snart talte 250 medlemmer.

Lammers fikk i denne perioden store betenkeligheter med kirkens *absolusjonspraksis*. Etter kirkeordinansen hadde skriftemål vært en forutsetning for nattverddeltagelse.²³¹ Dette ble etterhvert praktisert som et alminnelig skriftemål. Lammers kunne ikke godta individuell tilsigelse etter felles skrifte, ei heller mente han at skriftemålet burde være obligatorisk.²³² Han hadde uttrykt sin frustrasjon ved en bispevisitas i 1850, og i mai 1855 ble konfirmantene nektet nattverd. For å løse problemet ble Mads Iver Wefring ansatt som personalkappelan. Situasjonen ble imidlertid stadig mer opphetet i byen. Avisen *Bratsberg Amtstidende* forsvarte Lammers i hans fordømmelse av "uorden..fylleri..slagsmål..skjendigheter". På den andre side stod den stridslystne Herman Bagger i *Correspondenten* som talsmann for "den sunne fornuft". Han mente konsekvensen av Lammers standpunkt i absolusjonssaken burde bli at han "tar sin avskjed fra den menighet hvis beskikkede lærer han er, og søker en friere virksomhet for sine anskuelse".²³³ Lammers traff senere samme år Peter Fjellstedt i Sverige, som talte åpent om dannelsen av en luthersk frikirke. I Skien var det en sterk stemning mot statskirken i enkelte kretser, og den første utmelding kom i januar 1856. Lammers selv søkte avskjed i mars, og fikk den innvilget (med pensjon) i juni.

I sin avskjedspreken for en overfylt Skiens kirke talte han for frivillighet mot statskirkens tvang.²³⁴ Kirkens praksis ble refset med vekkelsens strenge ethos: sakramentene var "alene for dem som i sannhet omvender seg til Herren". Barsedåpen var en uting, et "skrekkelig skuespill". Vigsel- og begravellespraksis ble også kritisert. Han avslutter sin preken med håp om et samfunn uten gudsbespottelse og "skjendig avgudsdyrking".²³⁵

I juli ble "Den frie apostolisk-christelige Menighet" stiftet i Skien på Lammers initiativ. Forfatningen fastslo kirketukt og voksendåp, men gjendåp gikk man imot.²³⁶ Menigheten fikk i løpet av det første året nærmere 150 medlemmer. Haugianerne og det store

²³⁰ Danbolt 1963 s11f

²³¹ Gulbrandsen 1948 s58. jfr Confessio Augustana XXIV "nisi antea explorati" og XXV "nisi antea exploratis et absolutis"

²³² ibid s217- 226. Dette ble bl.a. drøftet ved et prestmøte i Christiania i 1855 (ved Det Norske Misjonsselskaps generalforsamling). Wexels mente også at skriftemålet burde skilles fra nattverden (Danbolt 1963 s21). Det ble videre en heftig diskusjon om presteembete: "Lammers, der sjelden var heldig i diskuterende Forsamlinger, var allerede langt nede paa Skraaplanet og kom med stærke Antydninger i donatistisk Retning" (Thrap 205 s137f) . Han avkrefter dog en slik mistanke i sin avskjedspreken året etter (Danbolt ibid).

²³³ Østvedt, Einar : *Skiens historie b II* Skien 1958 s384f

²³⁴ se Moe, Steinar: *Den "heftige Opblusen i Fosvik"*. Om forholdet mellom presten Gustav A. Lammers i Skien og tenkeren Søren Kierkegaard 2000 på <http://www-bib.hive.no/tekster/hveskrift/rapport/1996-06/del1.html>

²³⁵ Østvedt 1958 s387f

²³⁶ Danbolt 1963 s30ff, Diesen 1980 s49-52, Sem 2000 s158ff

flertall av vekkelsesfolket ble værende i kirken.²³⁷ Regjeringen ansatte Andreas Hauge som sogneprest etter Lammers. Dette var nok et fornuftig trekk mot separatismen.

I løpet av et par år ble det dannet et stort antall frimenigheter over hele landet, også på steder hvor Lammers ikke hadde vært. Selv dro han til Tromsø i 1857 for å ta seg av en frimenighet som var stiftet der.

Tilbake i Skien året etter fikk Lammers problemer med splittelse i menigheten. Han var selv imot gjendåp, men lyktes ikke å sette en stopper for anabaptisme i egne rekker. På en reise nedover kontinentet samme sommer besøkte han bl.a. baptistiske frimenigheter. Her ble han nektet nattverd fordi han ikke var gjendøpt, hvilket gjorde han enda mer betenkt.²³⁸ Tilbake i Skien prøvde han gjennom "Meddelelser til og fra apostolisk-christelige Menigheder" å skape enhet, uten hell.²³⁹ De radikale ble bedt om å tilbakekalle sine villfarelser, men brøt i stedet ut og dannet "Den christelige Dissentermenighed" i 1860.

Denne utviklingen gikk hardt inn på Lammers. I november kom han med en "Aaben bekjennelse" overfor menigheten, som han publiserte måneden etter. Her tar han avstand fra gjendøperne, og erkjenner at han har lagt for stor vekt på det subjektive i troen. Tredje juledag sendte han melding til Andreas Hauge med ønske om medlemskap i statskirken. Kun 9 av ca. 200 medlemmer fulgte Lammers tilbake til statskirken, mens brorparten gikk til den nye gjendøpermenigheten.²⁴⁰

I tillegg til den misjonsimpuls som kom fra herrnhuterne, har det vært allment å hevde at de har bidratt til utvikling av kristelige foreninger og frimenighetsbevegelsen.²⁴¹ Historisk sett har de organisert seg i venneflokker, sosieteter og kolonier, og dermed virket både i og utenfor de etablerte kirkesamfunn. Lammers ble som sagt vakt hos Holm i Christiania, og pleiet nær omgang med brødrevennene i Trondheim. Da han kom til Skien, hadde han en positiv holdning til "den lille flokk" med i bagasjen. Blant dem han fikk kontakt med i byen var rester etter brødrevenner.²⁴² Før bruddet med statskirken var hans konventikler i bedehuset en typisk "ecclesiola in ecclesia". Lammers arrangerte fra 1854 også egne møter for menn og kvinner etter herrnhutisk mønster.²⁴³ Ved etablering av den "christelige Menighed" i 1856 ble Lammers innsatt som forstander med håndspåleggelse av brødrevennen Fredrik

²³⁷ Danbolt 1963 s29

²³⁸ Østvedt 1958 s37

²³⁹ utgitt av Lammers første gang januar 1859.

²⁴⁰ Diesen 1980 s61 og Øverland 2005 s135

²⁴¹ Øverland 2005 s10f

²⁴² Diesen 1980 s16

²⁴³ Danbolt 1963 s22

Tobias Knudsen fra Farsund.²⁴⁴ Til å begynne med holdt de også sine møter i brødrevennes gamle sal.²⁴⁵ De var altså ikke som haugianerne negative til nydannelsen. Diesen gjør oppmerksom på at det hadde vært brødeforsamlinger i de fleste byer hvor det ble dannet lammerske frimenigheter.²⁴⁶

Det har vært fremhevet flere årsaker til Lammers' brudd med kirken, og stiftelse av en fri menighet. Vi har ovenfor nevnt hans labile sinn og påvirkelige natur. Likeledes hans impulser fra Fjellstedt i Sverige. Man har også påpekt svermeriske elementer i Skienstraktene.²⁴⁷ Mange tror at han var påvirket av Kierkegaards heftige polemikk i *Øieblikket* (1854-55).²⁴⁸ Formuleringer av Lammers i 1856 kan også tyde på det. Steinar Moe understreker imidlertid at det ikke kan sees noe dypere slektskap mellom de to, ved at Lammers ikke kjente til Kierkegaards øvrige forfatterskap. Han tror Lammers hadde søkt avskjed uaktet *Øieblikket*-feiden, så betent som situasjonen var blitt i byen.²⁴⁹

Diesen ser dannelsen av frimenigheter som et resultat av herrnhutismen og deres menighetssyn.²⁵⁰ Samtidig viser han til at det var et utslag av de almene frihetsideer fra den franske revolusjon og februarrevolusjonen, samt et resultat av "assosiasjonsånden". Det er en tid med sterk sosial "gjæring" i samfunnet. Marcus Thranes (1817-90) dannelse av arbeiderforeninger var både sosialt og kristent motivert. Myndigheten var redd for bevegelsens sterke samfunns- og kirkekritikk, og den ble brutalt sabelt ned i 1851. Striden om revisjonen av Pontoppidans *Sanhed til Gudfryktighed* ("Forklaringsstriden") kan også tolkes som uttrykk for denne sosiale uro. Her fant imidlertid myndighetene det mest fornuftig å gjøre retrett, etter en heftig polemikk fra lekfolket, anført av lærer Bratten og trelasthandler Olaus Nielsen. De forslåtte forandringer var relativt moderate, og den sterke reaksjon var nok mer mot embetsmannen Wexels enn mot forslaget teologiske innhold.²⁵¹ Frimenighetsdannelsen kan i dette perspektiv sees som de lavere klassers opprør mot formynderstaten. Skiensområdet var også typisk for den nye tids forandringer, med industridannelse, skipsfart, handel og utvandring.²⁵²

²⁴⁴ Hans Christian Knudsens far se ovenfor.

²⁴⁵ Østvedt 1958 s389

²⁴⁶ Diesen 1980 s23

²⁴⁷ "Den Eckstormske krets" se f.eks. Danbolt 1963 s 18 og Østvedt 1958 s392

²⁴⁸ se f.eks. Ludvig Selmers artikkel om Lammers i NBL VIII, Danbolt 1963 s24 m.fl. og Østvedt 1958 s388.

Sistnevnte viser særlig til Kierkegaards samvittighetskrav og Lammers angrep på barnedåp, begravelse og vigsel.

²⁴⁹ Moe 2000

²⁵⁰ Diesen 1980 s23

²⁵¹ se Thorkildsen 1996 s85-93

²⁵² Øverland 2005 s 128f

IV Avslutning.

I august 1834 avsluttet Holm sin gjerning i Norge, og dro til Christiansfeld. De siste år hadde vært vanskelige. Det er en syk og nedbrutt mann som reiser. Allerede i 1829, etter å ha gjort ferdig salmeboken, uttrykte han i brev til Herrnhut ønske om å bli predikant i Christiansfeld.²⁵³ Han fikk innvilget er rekreasjonsreise dit året etter. Vinteren 1832/33 søkte han formelt om avløsning. Da var situasjonen svært vanskelig. Holm hadde med en anmerkning i misjonsbladet året før lagt seg ut med den nasjonale bevegelse.²⁵⁴ Politiet måtte derfor holde vakt utenfor sosieteten på søndag ettermiddag så de fikk holde sine forsamlinger i fred.

Holm hadde også lett for å komme i konflikt med mennesker som stod ham nær. Forholdet til Wexels er omtalt.²⁵⁵ Det samme gjaldt rådmann Saxild, forstanderinne Maria Schandorff i Eugenias Stiftelse,²⁵⁶ og professor Bugge. Dette tærte sterkt på Holm, og forsterket hans fysiske plager. Etter prost Hørbys død i 1825 hadde Holm heller ikke lenger noen skriftefar i Norge. Han lengtet derfor til sjelesorgen og det tette brødefelleskap i Christiansfeld.²⁵⁷

Holms søknad ble avslått i første omgang. Fra Herrnhut sendte man imidlertid en inspektør senere i 1833. Han forstod tydeligvis hvor vanskelig situasjonen var, og det ble bestemt at Holm skulle få avløsning følgende år. Det harde klima, arbeidspresset og alle feiltrinn hadde brutt ham ned. Ifølge Holdt kjente han ikke på noen selvros, men "Værket, den Guds Gerning, han med ikke liden Udrustning havde tjent i disse Aar, levede videre i Norges Folk".²⁵⁸

Holms etterfølger i Christiania ble Johan Heinrich Møhne. Thrap omtaler han som en fredens mann, som snart ble venn med Wexels. Hans forkynnelse var vekkende, preget av "blodsteologi", men helt uten polemikk. Antallet medlemmer i sosieteten ble imidlertid stadig færre: i 1857 var det kun fem igjen. Forstanderens inntekter sank tilsvarende, og han fikk noen år offentlig bidrag.²⁵⁹ Møhne ble viktig som predikant og sjelesørger for tyskere i

²⁵³ Holdt 1937 s 284

²⁵⁴ "Den politiske Choleramorbus er saare smittende . . den Idée at Alle skulle regjere Alle er en Hjernesykdom, der mere end nogen anden Ting er skicket til at dræbe al aandelig Sands og gjøre Mennesket til et trevent, misfornøjet Lastdyr på Jorden" ibid s264

²⁵⁵ se side 42f

²⁵⁶ Her hadde Holm bibelundervisning for barna. Uenighet om det pedagogiske opplegget, førte til et brudd, - smertelig for både Holm og fru Schandorff. (Hun ønsket med støtte fra Wexels katekismeinnlæring, mens Holm mente at bibelfortellinger var viktigere) Ibid s203f

²⁵⁷ Holdt 1937 s 282ff.

²⁵⁸ Ibid s289

²⁵⁹ Thrap 1908 s73. Professorene Caspari og Johnsen ble også Møhnes venner. Den offentlige pensjon ble anbefalt av disse (Aarflot 1967 s313)

hovedstaden, og Øverland antar at brødremenigheten i denne periode utviklet seg til en tysk menighet.²⁶⁰ Dette medfører sannsynligvis riktighet, da Møhnes som etterfølger fikk pastor Christian Jensen som var cand. theol. og ordinert. Med sine kvalifikasjoner var han neppe tiltenkt å arbeide i den fåtallige sosieteten. Jensen ble til 1886. Da ble han avløst av Herman Römer, som også var ordinert prest. Han ble til 1902 da Nedre Slottsgate 15 ble solgt og virksomheten i Christiania opphørte. Prestene i Christiania holdt avskjedsfest for Römer, hvor Holms salme "Hvor salig er den lille flokk" ble avsunget.²⁶¹

Brødrevennes virke i Trondheim under biskop Bugge er omtalt i foregående kapitler. Aktiviteten døde ikke ut etter regjeringens avslag på søknaden. Bugge holdt bibellesninger på "Lorensen-salen",²⁶² og fikk i 1825 kandidat Julius Begtrup til byen. Han var lærer på realskolen, og holdt samlinger for små grupper av brødrevenner i og rundt byen. Etter at Begtrup ble sokneprest på Røros i 1845, fikk man i 1847 danske H. H. Wolter som sosietetsarbeider.²⁶³ I 1850 bygde forsamlingen gård med sal, senere kalt "Tippmannsalen", etter avløseren K. A. Tippmann. Han var forstander i over femti år, til 1901, og ble etterfulgt av N. Jensen som ledet virksomheten til den opphørte i 1928.²⁶⁴

Brødrevennes virksomhet i Stavanger kom først i gang midt på 1820-tallet. Impulsene fra Holms virke i Christiania er omtalt ovenfor. Likeledes dannelsen av "Stavanger Misjonsforening" med brødrene Kielland, kjøpmann Svend Eriksen Svendsen og jurist (senere foged) Søren Daniel Schiøtz i styret. Disse 4 ble sentrale i brødrevennes videre virke i byen og regionen. Den sistnevnte bygget i 1830 hus med *sal*, et sikkert tegn på vennenes etablering.²⁶⁵ I 1840 søkte Caspar Kielland (postmester), Svendsen og foged Schiøtz Herrnhut om en forstander. De lovet underhold og nytt hus med sal, og i 1842 kom slesvigeren Stephan Due oppover. Samtidig stod haugianernes hus ferdig i byen, og Stavanger utviklet seg til et hovedsete for norsk lekmannskristendom.²⁶⁶ Due arbeidet som forstander til sin død i 1893. Under hans ledelse var sosieteten den mest vitale i landet. Thrap gjør oppmerksom på at Due var en "højt agtet Mand" av hele byens befolkning. Det var han som først tok imot Lars Skrefsrud (1840-1910), og satte ham i kontakt med herrnhuterne i Berlin.²⁶⁷

²⁶⁰ Øverland 2005 s41.

²⁶¹ Thrap 1908 s8

²⁶² Thrap 1908 s79 Brødresalen ?

²⁶³ ibid : Wolter hadde vært misjonær i Vest-India. Han var også biskop Bugges sjelesørger ved dødsleiet i 1849.

²⁶⁴ Øverland 2005 s 41f. Dette mot Thrap 1908, som opplyser at forstander da boken ble skrevet i 1907 var Niels Sofus Grøndahl s79f

²⁶⁵ Thrap 1908 s82

²⁶⁶ Øverland 2005 s40

²⁶⁷ Thrap 2008 s83 se også SNL / Lars Skrefsrud http://snl.no/nbl_biografi/Lars_Skrefsrud/utdypning

I tillegg til den omtalte misjonsaktivitet var brødrevennene i byen pådrivere i dannelsen av Stavanger bibelforening (1828), Stavanger traktatselskap (1832), Stavanger måteholdselskap (1836), Stavanger Søndagsskole (1844) og Den frivillige fattigpleie (ca. 1850). Søndagsskolen var den første i Norge, og begynte som en "Kindergottesdienst" i Schiøtz' hjem på slutten av 1830-tallet.²⁶⁸ Den inspirasjonen Holm fikk i England,²⁶⁹ og entusiasme han viste med bibelfortelling for barn, høstet kan hende frukter her. "Duesalen" ble solgt etter forstanderens død, og pengene satt i fond. I samråd med Herrnhut ble midlene i 1909 brukt til oppførelsen av bedehuset "Bethel". Dette ble overdratt til Domkirken menighet i 1917.²⁷⁰

Brødrevennene var i landet i knappe 200 år. De siste 50 år var aktiviteten minimal i de fleste sosieteter. I de meste av tiden var det heller ikke en iøynefallende bevegelse. I dette perspektivet er det nærliggende å betrakte den som mislykket. Thrap hadde kanskje rett i sin påstand om at deres fromhet ikke matchet det norske lynne.²⁷¹ Sett fra en annen side, har deres skjulte virke vært typisk for brødrenes liv i diasporaen. Holm så lignelsen om surdeigen som et viktig bilde på deres arbeid.²⁷² I over hundre år satt jo konventikkelplakaten grenser for offentlige forsamlinger. Dette virke gjennom enkeltpersoner og små grupper er også en arv fra herrnhuternes forgjengere, de böhmiske brødre. De måtte på grunn av forfølgelse virke i det stille, og ble omtalt som "den skjulte sæd".²⁷³

Herrnhutismen var nær beslektet med, og samtidig forskjellig fra den kirkelige pietisme. Begge var vekkelsesbevegelser, med vekt på den personlige tro og fromhet. Bevisstgjøring og oppbyggelse skjedde best i små og tette fellesskap, konventikler. Disse tenkes å utgjøre den levende kjerne i kirken: "ecclesiola in ecclesia". Den kirkelige pietismen ble under Christian VI en del av hans politikk, statspietismen. Oppbyggelse i konventikler ble godkjent og oppmuntret, men de skulle gjennom prestene være under kongens kontroll. Brødrevennene var prinsipielt en lekmannsbevegelse. Det ligger også i navnet: alle var likestilte i troen. Dermed ble deres aktivitet overvåket og begrenset av statsmakten. Hvor prestene var herrnhutisk "sinnede", men samtidig lojale embetsmenn, fikk brødrevennene

²⁶⁸ SNL, Søren Schiøtz http://snl.no/nbl_biografi/S%C3%B8ren_Schi%C3%B8tz/utdypning

²⁶⁹ se ovenfor s 31

²⁷⁰ Thrap 1908 s83f, og Byhistorisk forening Stavanger / Bethel på http://www.byhistoriskforening.org/byhistorisk_skilting/19_bethel

²⁷¹ se ovenfor s10 note 22

²⁷² Se s36 ovenfor. Per Olov Enquist sier i *Lewis Reise*: " Kanskje var det slik at diasporaen var herrnhuternes naturlige hjem, periferien var deres trygge sentrum, og at de egentlig - som et system av tynne blodårer - løp gjennom hele det europeiske 1900-tallet . . Bare gjennomsyre. En folkebevegelse er en bevegelse i menneskenes hjerter, en idé og ikke en organisasjon. Blir ideen en organisasjon dør den." (s7,14)

²⁷³ Øverland 2005 s26

virke under deres beskyttelse. Johannes Green i Christiania og biskop Bugge i Trondheim var typiske i så måte.

Brødrevennene ønsket også å danne sosieteter, med egne forstandere og åpne møter. Dette var i strid med konventikkelplakatens forordninger. Godkjennelsen av Holms virksomhet var derfor en viktig hendelse, som banet veien for plakats opphevelse i 1842. Hans Nielsen Hauge ble dømt etter denne i 1813, og hans venner var derfor reservert til foreningsdannelser. Hauge ønsket også selv at bevegelsen skulle virke innenfor den offisielle kirkes ramme.²⁷⁴ I perioden frem til 1842, og dissenterloven i 1845 var derfor brødrevennene viktige pådrivere for religiøs forsamlingsdannelse. Dette koblet sammen med en sterk misjonsinteresse, gjorde dem til ildsjeler i dannelsen av misjonsforeninger.

Herrnhutismen hadde en fromhet som var annerledes enn i Hallepietismen. Arven fra Zinzendorf innebar en lettere og lysere kristendomstype, med mindre vekt på synd og omvendelse. Denne motsetning ble ført videre på 1800-tallet. Både haugianere og grundtvigianere tok avstand fra det de opplevde som en bekymringsløs hvile i troen. Når brødvenner og haugianere allikevel nærmet seg hverandre utover i århundret, hadde dette som nevnt sammenheng med misjonsinteressen.²⁷⁵ Men også fordi den norske grundtvigianismen med Wexels som leder forble høykirkelig preget, og ikke fulgte Grundvig i hans "folkelige anskuelse". I Danmark var det "Vekkelsen som erobret kirken", til forskjell fra Norge hvor "Kirken erobret vekkelsen".²⁷⁶

Det virker allment akseptert at herrnhuternes menighetssyn har vært et viktig incitament for dannelsen av frimenigheter.²⁷⁷ Ingulf Diesen, tidligere leder (misjonsforstander) i Det Norske Misjonsforbund (DNM) hevder også at "det frikirkelige synet ble ikke født i pietismen, men heller i herrnhutismen".²⁷⁸

DNM ble stiftet i 1884, som et resultat av den svenske vekkelsesforkynneren Fredrik Fransons virke. Han fikk kontakt med restene av de Lammerske frimenigheter, og andre frittstående grupper. Franson forfektet et *alliansepreget* menighetssyn. Det innebærer frihet i dåps- og nattverdssyn. DNM har gitt sin tilslutning til denne linje.

²⁷⁴ http://snl.no/nbl_biografi/Hans_Nielsen_Hauge/utdypning

²⁷⁵ se ovenfor s45.

Grundtvig var negativ til organisert misjonering, som han forbandt med tvang. Samtidig trodde han på evangeliets stadige utbredelse ved Helligåndens virke. I *Christenhedens Syvstjerne* tolkes de syv menigheter i Johannes åpenbaring som bilder på kirkehistoriens syv folkemenigheter. Den nordiske var den sjette, og den syvende trodde Grundtvig ville bli India. Kilde [grundtvig.dk](http://www.grundtvig.dk) / Christenhedens Syvstjerne : <http://www.grundtvig.dk/hvem-er-grundtvig/temaer-i-grundtvigs-forfatterskab/kristenhedens-syvstjerne.html>

²⁷⁶ Aarflot 1967 s325 med referanse til Gunnar Westin, svensk baptist og kirkehistoriker.

²⁷⁷ Øverland 2005 s10

²⁷⁸ Diesen 1980 s23

Diesen framholder også Lammers og lammersmenighetenes betydning ikke bare for DNMs tilblivelse, men for norsk frimenighetsbevegelse i det hele.²⁷⁹ Det begynte med at utbrytere fra "Den frie apostolisk-christelige Menighed" dannet landets første baptistmenighet i 1860.

Fra midt på 1800-tallet opplever kirken en stor nedgang i nattverddeltagelsen. Den blir omtalt som "Massealtergangens oppløsning" og "Det stor nattverdfallet".²⁸⁰ Flere faktorer kan ha virket med i denne utvikling.²⁸¹ Ofte vises det til Gisle Johnson, og den prestegenerasjonen som ble formet av ham. Nattverdbordet var etter hans forståelse ikke for alle, men bare for dem som var rett omvendt og tok sitt kristenliv alvorlig.²⁸²

Sikkert like viktig var Andreas Grimelunds forelesninger ved praktikum. I sin undervisning om den "Christelige kirkelige Kultus" skiller han mellom "kultusdygtige og ikkekultusdygtige".²⁸³ Det er liturgens plikt "at afholde de ikkekultusdygtige fra saadanne hellige handlinger som kun ere for de kultusdygtige".²⁸⁴ Denne oppfordring til anvendelse av kirketukt kan godt forstås ut fra Grimelunds oppvekst i brødremenigheten.²⁸⁵ I så fall fikk deres menighetssyn også en betydning for utviklingen *innen* den norske kirke.

²⁷⁹ Diesen 1980 s277 og 248-261. Dette i tilslutning til Bloch-Hoell *Pinsebevegelsen*, Oslo 1956 s 111

²⁸⁰ Gulbrandsen s190-199 og Sandvik, Bjørn *Det store nattverdfallet : en undersøkelse av avsperring og tilhørighet i norsk kirkeliv* Trondheim 1998. Anders Skrondal har dog påvist at nedgangen satte inn før midten av århundret (Aarflot 1967 s363)

²⁸¹ Gulbrandsen 1948 s196f nevner bl.a. "frihetsrørsla" fra 1840-tallet, Kierkegaards oppgjør med kirken i *Øieblikket*, og de sosiale endringer med Marcus Thranes (1817-90) kirkekritiske arbeiderforeninger. Aarflot 1967 s 363f trekker frem striden om kirkens absolusjonspraksis (se ovenfor s56) og de reformerte strømninger med et svakt sakramentssyn.

²⁸² Gulbrandsen s 197f hevder at ønske om å komme den ureflekterte nattverddeltagelse til livs var ganske allment i perioden: "Prestene tordnet løs mot massealtergangen.. selv milde grundtvigianske prester brukte storslegga".

Sandvik 1998 mener også at formaningen til selvprøving (1 Kor 11:28) og vektlegging av deltagerens verdighet er en tradisjon som favner vidt : den omfatter både Pontoppidan, Hauge, Johan Nordal Brun og Wexels.

Hensikten var imidlertid ikke primært å redusere altergangen, men at folk skulle motta nattverden med den rette innstilling, og kalle til bot og bedring(s104) I tiden etter Gisle Johnson finner han en type "avsperringsforkynnelse", som direkte oppfordrer uverdige til å holde seg borte.(s84ff og 138ff).

²⁸³ Grimelund, Andreas *Forelæsninger over practisk Theologie* Christiania 1856 s23ff.

²⁸⁴ De ikke kultusdygtige er "saadanne, som mangler de subjektive (eller objektive) Betingelser for deres rette og værdige brug". Tukten begrunnes ut fra Mt 18:17. Prestens makt tilkommer han dog kun som Kristi tjener, og dens utførelse skal overvåkes av menigheten. *ibid* s 24f

²⁸⁵ Tukten var særlig viktig i kolonilivet, og resulterte som vi så at Holm ble utelukket fra menigheten i 15 år. Den hadde her tre grader : tilrettevisning av medlemmer som offentlig hadde brutt reglene for rett kristen adferd, utelukkelse fra nattverden og til sist fra menigheten.(Øverland 2005 s113) Thrap mener at tukten også ble praktisert i Norge, og viser til eksempler fra Drammen på 1700-tallet, og til Trondheim i 1822. (Thrap 1908 s4f og 21)

V Bibliografi

- Amundsen, Arne Bugge (red) *Norges Religionshistorie*, Universitetsforlaget 2005
- Arndal, Steffen: "*Den store hvide Flok vi see-*": *H.A. Brorson og tysk pietistisk vækkelsessang* Odense 1989
- Bang, A.Chr : *Hans Nielsen Hauge og hans samtid : et tidsbillede fra omkring aar 1800*, 3. opplag 1910
- Berge, Rikard G. A. *Lammers som kunstner* Skien 1940
- Biographisch-Bibliographisches Kirchen lexicon* <http://www.bautz.de/bbkl/>
- Bloch-Hoell, Nils E *Pinsebevegelsen*, Oslo 1956
- Christiansfeld Centret på internett <http://www.christiansfeldcentret.dk/>
- Danbolt, Erling *Presten G. A. Lammers for og mot frimenighetstanken* Oslo 1963
- Dansk biografisk leksikon* på <http://runeberg.org/dbl/>
- Den Frie evangeliske forsamlings* hjemmeside <http://www.dfef.no/>
- Den stor danske - Gyldendals åbne encyklopædi* på Internett <http://www.denstoredanske.dk/>
- Diesen, Ingulf *Veiryddere* Ansgar, Oslo 1980
- Encyclopædia Britannica* 1949
- Encyclopædia Britannica Academic Edition* på internett <http://www.britannica.com/>
- FORSKNINGSETISKE RETNINGSLINJER FOR SAMFUNNSVITENSKAP, HUMANIORA, JUS OG TEOLOGI* på <http://www.etikkom.no/Forskningsetikk/Etiske-retningslinjer/Samfunnsvitenskap-jus-og-humaniora/>
- Enquist, Per Olov *Lewis Reise* Oslo 2004
- Grimelund, Andreas *Forelæsninger over practisk Theologie* Christiania 1856
- Grundtvig.dk* <http://www.grundtvig.dk/>
- Grundtvigs skrifter* på <http://www.grundtvig-byen.dk/Grundtvig-Byen/Biblioteket.html>
- Guldbrandsen, Birger *Nattverden i norsk kirkeliv* Norvegia Sacra 1948
- Hagesæther, Olav (red) *Fra pietismens tid* Oslo 1969
- Heggtveit, Hallvard.G. *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede : et Bidrag til dens Historie* Christiania 1905-1920
- Holdt, Jens : *Niels Johannes Holm 1778-1845 : et blad af Brødre menighedens historie* Lunde 1937
- Holdt, Jens *Menighed og gudstjeneste i herrnhutisk belysning* København 1942
- Holm, Niels Johannes *Harpen : en Psalme-Bog* 4.oppl Stavanger 1863 (tilgjengelig på NBdigital http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006082500048)

Hutton, J. E: *A History of the Moravian Church* London 1909 s 117, tilgjengelig på internett <http://www.ccel.org/ccel/hutton/moravian.html>

Høvsgaard, Thomas *Den narrative histories genkomst* Historisk tidsskrift 1999:1, 138-145

Lundbye, Jørgen *Herrnhutismen i Danmark* København 1903

Løvlie, Birger *Vestavind : 1870-årenes debatt om kristenliv og kirkeordning under innflytelse fra Skottland* Trondheim 2002

Menighedsbladet - Brødremenigheden i Christiansfeld på <http://www.sfw.dk/chrfeld/>

Misjonsforbundet, Det Norske (DNM) hjemmeside
<http://www.misjonsforbundet.no/sider/tekst.asp?indexpage=forside>

Moe, Steinar: *Den "heftige Opblusen i Fosvik". Om forholdet mellom presten Gustav A. Lammers i Skien og tenkeren Søren Kierkegaard* 2000 tilgjengelig på <http://www-bib.hive.no/tekster/hveskrift/rapport/1996-06/del1.html>

Molland, Einar *Konfesjonskunnskap* 1961

Moravian Archives in Bethlehem, USA på: <http://www.moravianchurcharchives.org/>

Nilsen, Halkild *Salmediktning og salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869*, Norvegia Sacra 1928

Norendal, Herman *Salmediktning og salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869*, Norvegia Sacra 1929

Norsk biografisk leksikon (NBL) red Edv. Bull, Anders Krogvig, Gerhard Gran 1923-83

Oftestad, Bernt Torvild: *Hans Nielsen Hauge, resepsjon og "etterliv"* Foredrag, tilgjengelig på <http://home.gethome.no/bernt/resep.htm>

Oftestad, Rasmussen og Schumacher *Norsk Kirkehistorie*, Universitetsforlaget, Oslo 2005

Præsteliv i Brede: <http://www.brede-kirke.dk/historie/algreen/konventer.php>

Salmebloggen til Leif Haugen <http://leifhaugen.weblogg.no/>

Reventlow, Sybille *Helligånden som dirigent*, *Danish Yearbook of Musicology* vol.7 , tilgjengelig på http://www.dym.dk/volume_07_contents.html

Sandvik, Bjørn *Det store nattverdfallet : en undersøkelse av avsperring og tilhørighet i norsk kirkeliv* Trondheim 1998

Seierstad, Andreas "Kyrkjesoga som akademisk og teologisk disiplin" i *Fedrearv og kristenkall*, Oslo 1965

Seierstad, Andreas: *Kyrkejelegt reformarbeid i Norig i nittande hundreaaret* Norvegiae Sacra 1923

Sem, Gunnar *Lammers* Forlaget Grenland 2000

Store Norske Leksikon på internett (SNL) <http://snl.no/>

The Rhenish Mission in South Africa and Namibia http://www.safrika.org/rhenish_en.html

Thorkildsen, Dag *Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre* Oslo 1996

Thrap, Daniel *Wilhelm Andreas Wexels : Livs- og Tidsbillede* Christiania 1905 (tilgjengelig påNBdigital http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2006112000074)

Thrap, Daniel *Brødremenigheden i Norge* Christiania 1908

Thyssen, Anders Pontoppidan *De ældre jyske vækkelser : brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815* Gads forlag 1967

Tidehverv.dk på internett:

http://www.tidehverv.dk/index.php?option=com_content&task=view&id=38&Itemid=39

Østvedt, Einar : *Skiens historie b II* Skien 1958

Øverland, Per *Kortere avhandlinger om Brødremenigheten i Norge* Trondheim 1987

Øverland, Per *Herrnhuterne i Norge*, Trondheim 2005

Aalen, Leiv *Gammelt og nytt om Zinzendorf* TKK 1942

Aanestad, Lars red *Kristen sang og musikk* Oslo 1962-1965

Aarflot, Andreas *Norsk Kirkehistorie bind II* Lutherstiftelsen 1967